

בסייעתא דשמיא

סגלה

גליון לתורה ולתעודה המופיע מעת לעת

מאת

יעקב ישראל סטל

גליון 20 • ערב חג שבועות תשפ"א

התגבחותו של הר סיני במתן תורה

א. סיבת פסולם של ההרים הגבוהים

ידוע ומפורסם המדרש בדבר הוויכוח שהתנהל בין ההרים בשאלה מי מהם יזכה שתינתן עליו התורה. ההרים הגבוהים טענו לזכות זו, מפני גובהם, אך בסופו של דבר זכה בכך הר סיני, הנמוך מכולם.

במדרשים הוצגו שתי גישות לפסילת ההרים מחמת גובהם. לגישה אחת, ההרים נתגאו בגובהם, ומשום גאווותם נפסלו, ולגישה אחרת, גובהם של ההרים הביא את אומות העולם לעבוד עליהם עבודה זרה, כדרכם בכל "ההרים הרמים"¹, ומפאת כך נפסלו. אביא מובאה מדרשית אחת לכל אחת משתי הגישות:

[א] פסיקתא רבתי:

‘אַתָּה אָדָם תִּשְׁפִּילֵנוּ’ (משלי כט כג), זה תבור וכרמל, שבאו מסוף העולם מתגאים לומר, שאנו גבוהים ועלינו הקב"ה נותן את התורה. ‘וְשִׁפֵּל רוּחַ יִתְמוֹךְ כְּבוֹד’ (משלי שם), זה סיני, שהשפיל עצמו לומר שאני נמוך, ועל ידי כן תמך הקב"ה כבוד עליו,

* רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים מופיעה בסוף המאמר. בשאר המקורות, נרשמה, בדרך כלל, ההפניה הביבליוגרפית המלאה רק בהופעתה הראשונה.

1 עי' דברים יב ב.

וניתנה עליו התורה, וזכה שירד עליו הקב"ה ועמד עליו, שנאמר (שמות יט כ): 'וַיֵּרֶד
יְיָ עַל הָרֹסִינִי וְגו' ².

[ב] בראשית רבה:

בשעה שבא הקב"ה ליתן תורה בסיני, היו ההרים רצים ומדיינים אלו עם אלו. זה אומר:
עלי התורה ניתנה; וזה אומר: עלי תורה ניתנה. תבור בא מבית אלים וכרמל
מאספמיא... אמר הקב"ה: 'לָמָּה תִרְצְדוּן הָרִים' וגו' (תהלים סח יז), כולכם הרים
גבוהים אלא 'גְּבֻנִים', הִיךְ מַה דָּאֵת אָמַר (ויקרא כא כ): 'אוּ גִבֵּן אוֹ דִק', כולכם נעשית
עבודה זרה על ראשיכם, אבל סיני, שלא נעשת עבודה זרה עליו - 'הָהָר חָמַד אֱלֹהִים
לְשִׁבְתּוֹ' (תהלים שם), 'וַיֵּרֶד יְיָ עַל הָרֹסִינִי' ³.

הוא אומר, נמיכותו של הר סיני שהביאה לבחירתו כמקום נתינת התורה נתפרשה בכל אחד
ממדרשים אלו באופן שונה: למדרש [א], נמיכותו היא ענוותנותו, ולמדרש [ב], נמיכותו היא
הוכחה לכשרותו, שלא נעבדה עליו עבודה זרה ⁴. ואם נצטרך להצביע על השלכה 'מעשית'
למחלוקת מדרשית זו, הרי שלדעת מדרש [א], גם אחרי שהר סיני נבחר כמקום נתינת התורה
קיימת סיבה להשארת נמיכותו, כדי שבאותה שעה לא יתגאה ולא יזוה ליבו. אך אם הבחירה
בו היתה מפני שלא עבדו עליו עבודה זרה, כדעת מדרש [ב], אין כל חשש להגביהו באופן

2 פסיקתא רבתי, פסקא ז, דף כז ע"א. ראה גם מדרש תהלים, סח ט, עמ' 318: "ד' נתן אומר: כיון שביקש
הקב"ה ליתן תורה לישראל, בא כרמל מאספמיא ותבור מבית אלים - זהו שנאמר בקבלה: 'חי אני נאום המלך
י' צבאות שמו, כי כתבור בהרים וככרמל בים יבוא' (ירמיה מו יח) - זה אומר: נקראתי הר תבור, עלי נאה
שתשרה שכינה, לפי שאני גבוה מכל ההרים, ולא ירדו עלי מי המבול, וזה אומר: אני נקראתי הר הכרמל, עלי
נאה שתשרה שכינה, לפי שאני נתמצעתי בתוך, ועלי עברו את הים. אמר הקב"ה: כבר נפסלתם לפני בגבהות
שיש בכם, כולכם פסולים לפני... התחילו כל ההרים מתרעמים ומתמוטטים, שנאמר (שופטים ה): 'הָרִים
נָזְלוּ מִפְּנֵי יי'. אמר הקב"ה: 'לָמָּה תִרְצְדוּן' (תהלים סח יז), לָמָּה תִרְצְדוּן לָדוֹן עִם סִינִי, 'הָרִים גְּבוּנִים' (תהלים
שם) אתם כֻּלְכֶם... 'הָהָר חָמַד אֱלֹהִים לְשִׁבְתּוֹ' (שם), אֵין רְצוּנִי אֵלָא בְּסִינִי שְׁהוּא שְׁפֵל מְכֻלְכֶם, שְׁנֹאֲמַר (ישעיה
נו טו): 'מְרוֹם וְקֹדֶשׁ אֲשַׁכּוֹן וְאֵת דָּכָא וְשַׁפְלָא רֹחַ, וְכָתִיב (תהלים קלח ו): 'כִּי רִם יי וְשַׁפְלָא יִרְאֶה, וְגֹבֵה מִמְרַחֵק
יִדְעֵה'...". ובסגנון קצר ותמציתי במכילתא דר' ישמעאל, פרשת יתרו, מסכתא דבחדוש, פרשה ד, עמ' 216:
"וַיִּחְדָּד כָּל הָהָר" (שמות יט יח), וְהָלָא בְּכָלֵל כָּל הָהָרִים הִיָּה, שְׁנֹאֲמַר: 'הָרִים נָזְלוּ מִפְּנֵי יי זֶה סִינִי', וְאֹמַר: 'לָמָּה
תִרְצְדוּן הָרִים גְּבוּנִים', אָמַר לָהֶם: כֻּלְכֶם גְּבוּנִים אַתֶּם, כְּמָה דָּאֵת אָמַר: 'אוּ גִבֵּן אוֹ דִק'. וְרֹאֵה עוֹד: תִּרְגוּם,
שׁוֹפְטִים הֵ; תִרְגוּם, תִּהְיֶה סַח טז-יז; תּוֹסַפְתּוֹת תִּרְגוּם לְנִבְיָאִים, סִימֵן 24, מֵהַדּוֹרֶת ר' כֶּשֶׁר, יְרוּשָׁלַם תִּשְׁנֹו,
עמ' 87-90.

3 בראשית רבה, צט א, עמ' 1271-1272.

4 לְנִיתוֹת מְקוֹרוֹת מִדְרָשִׁים אֵלּוּ וְדִרְךְ הַתַּפְתּוּחוֹת הֻקְדְּשׁוּ כְּמָה מֵאֲמָרִים חֲשׁוּבִים, וְאֵעִ"פ שֶׁהֵם אֵינֶם נוֹגְעִים
יִשְׁרֹוֹת לְעִנְיָנֵנוּ אֲצִיין כְּמָה מוֹהֵם: ר' כֶּשֶׁר, 'רִיב הָהָרִים בְּמֵתֵן תּוֹרָה: לְגַלְגּוּלֵן שֶׁל מַסּוֹרוֹת אֲגֻדָּה עַל פִּי הַתִּרְגוּמִים
הָאֲרַמִּיִּם', סִינִי, עַט (תִּשְׁלֹו), עמ' יד-כה; 'חֲזוּנִי, 'לָמָּה תִרְצְדוּן הָרִים גְּבוּנִים', מִשְׁלֵב, לו (תִּשְׁסֵב), עמ' 57-73.
וְרֹאֵה גַם: ש' לוֹיִן, פִּיּוּטֵי מֵתֵן תּוֹרָה בְּאִסְכּוּלַת פִּיטְנֵי אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל, ע"ד, פִּרְטוּרִיָּה 1973, עמ' 38-54.

מיוחד בשעת נתינת התורה עליו – כפי שאכן ראוי ומכובד – שבשעה זו, אין כמובן כל חשש שיבואו אומות העולם להעמיד עליו את עבודתם. מסתבר, שנחלקו בדבר מדרשי חז"ל.

ב. התגבהות הר סיני במדרשי חז"ל

לדברי אמורא בבלי, רב הונא או רב חסדא, נשאר הר סיני בנמיכותו גם בשעת מתן תורה: [ג] בבלי, סוטה ה ע"א (הנוסף בסוגריים מרובעים הוא מפירוש רש"י):

‘וְאֵת דָּכָא וְשִׁפְלָ רֹחַ’ (ישעיה נז טו) ... אֲנִי אֶת דָּכָא [אני מרכין שכינתי אצלן], שהרי הקב"ה הניח כל הרים וגבעות והשרה שכינתו על הר סיני, **ולא גבה הר סיני למעלה**. אמר רב יוסף: לעולם ילמד אדם מדעת קונו, שהרי הקב"ה הניח כל הרים וגבעות והשרה שכינתו על הר סיני⁵.

אולם לכמה מדרשים ארצישראליים, בשעה שניתנה תורה על הר סיני הוא נתלש ונתרומם לגובהו של עולם (ללא שינוי בממדי ההר עצמו)⁶. כן הם דרשו מהפסוקים: ‘וַיִּצָא מֹשֶׁה אֶת הָעָם ... וַיַּתִּיצְבוּ בְּתַחְתִּית הָהָר’ (שמות יט ז); ‘וַתִּקְרְבוּן וַתַּעֲמִדוּן תַּחַת הָהָר’ (דברים ד יא), היינו, שההר היה גבוה מעל ישראל. [ד] מכילתא דר' שמעאל:

‘וַיַּתִּיצְבוּ’, נצפפו. מלמד שהיו ישראל מתיראין מפני הזיקין, מפני הזועות, מפני הרעמים, מפני הברקים הבאים. ‘בְּתַחְתִּית הָהָר’, מלמד, **שנתלש ההר ממקומו**, וקרבו

5 בעל המאמר הראשון (עד "אמר רב יוסף") הוא האמורא רב הונא או רב חסדא. ראה בבלי, שם. המובאה בפנים היא על-פי מהדורת וילנא הנפוצה, ואציין כאן את שינויי הנוסח המשמעותיים לפי רישומי מאגר 'הכי גרסינן': בכת"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 110-111 ebr.: "שהרי הקב"ה היטה שכינתו על הר סיני ולא גבה, וירד למטה ולא גבה הר סיני למעלה". נוסח זה כפל את הדברים ללא צורך. לעומת זאת, בכת"י מינכן, ספריית מדינת בווריה 95 Cod. hebr.: "אני את דכא, ומסתברא כמאן דאמר אני את דכא, שהרי הקב"ב [=הקב"ה] השרה שכינתו על הר סיני". ונשמט העיקר הנוגע לענייננו: "ולא גבה הר סיני למעלה" והמימרא הבאה (בשם רב יוסף), לכן נראה שכל הקטע "ולא גבה הר סיני... והשרה שכינתו על הר סיני" נשמט בטעות הדומות, וכך הוסבר בתלמוד בבלי עם [...] דקדוקי סופרים השלם, סוטה שם, ירושלים תשל"ו, עמ' מב הערה 73 (והשווה שם, הערה 72, בנוגע לכת"י אחר). גם בכת"י ירושלים 577.4.33 4° (קטע גניזה), נשמט המשפט "ולא גבה הר סיני למעלה", אך הוא מופיע במאמר השני, שנמסר כאן בשם ר' אלעזר (הנקודות במובאה זו מסמנות קטטוע וחסרון בכתב-היד): "מסתברא כמן דאמ' אני את דכא, שהרי הניח הקב"ה כל ה... גבעות, ושרא שכינתו על הר סיני. ואמ' ר' אלעזר לעולם ... אדם מדעת קונו, שהרי הקב"ה השרה שכינתו על הר סיני ... **גבה סיני למעלה**". וכמובן שיש להשלים: "[ולא] גבה סיני למעלה".

6 לא מצאתי מי שעזימת את דברי התלמוד הבבלי, סוטה ה ע"א, שהובאו כאן, עם המדרשים הארצישראליים שיובאו להלן בסמוך, ורק בתלמוד בבלי עם [...] דקדוקי סופרים השלם, סוטה שם, עמ' מב הערה 65, הוער: "ובעיקר הדבר נראה דמדרשות חלוקות הן, וראה ביל"ש יתרו שם, מפרד"א, שנפתחו השמים ונכנס ראש ההר בתוך השמים..." (אך מה שהביאו שם מפירוש רד"ל לפרקי רבי אליעזר, אינו מדויק).

ועמדו תחת ההר, שנאמר: 'ותקרבון ותעמדון תחת ההר'. עליהם מפורש בקבלה (שיה"ש ב יד): 'יונתי בחגוי הסלע, בסתר המדרגה, הראיני את מראיך, השמיעני את קולך...'⁷.

[ה] מדרש שיר השירים רבה:

'תחת התפוח עוררתיך' (שיה"ש ח ה), דרש פלטיין איש רומי ואמר: **נתלש הר סיני ונענב** ⁸ **בשמי מרום**, והיו ישראל נתונים תחתיו, שנאמר: 'ותקרבון ותעמדון תחת ההר'⁹.

7 מכילתא דר' ישמעאל, פרשת יתרו, מסכתא דבחווד, פרשה ג, עמ' 214.

8 'נענב' ביאורו: נקשר, נענד, נחבר. השווה תוספתא, שבת, יב טז: "חבל דלי שנפסק, אין קושרין אותו אלא **עונבין** אותו". וראה עוד: מילון ב"י, ט, ערך 'ענב', עמ' 4575, אך לא הובאו שם מקורות בבניין נפעל - 'נענב'. תודתי לידידי משה שפרבר שהאיר את עיני בעניין.

הנוסח 'נענב' הוא בדפוס ראשון של המדרש ובכת"י א. אבל בשני עדי נוסח אחרים: 'נענעב' (כת"י ט); 'זיערב' (כת"י מ), ואין מובן לנוסחאות משובשות אלו; מאידך, נוסח כת"י ו: 'נענע [לה]' (המוסגר נוסף בגליון כתב-היד), הוא כמסתבר תיקון מאוחר. שינויי הנוסחאות וסימניהם הם על-פי המהדורה הסינופטית למדרש שנרשמה בהערה הבאה.

9 שיר השירים רבה, ח [ה] א, על-פי דפוס ראשון: קושטא רעד(?); מהדורת ש' דונסקי, ירושלים ותל-אביב תשמ, עמ' קסח.

אחרי הדרשה הנוכחית באו במדרש שתי דרשות נוספות על "תחת התפוח עוררתיך" בהקשר לנתינת התורה, ולאחר מכן: "אמר הקב"ה: אם אתם מקבלים עליכם תורת, מוטב; ואם לאו, הריני כובש עליכם ההר הזה והורג אתכם" (שיר השירים רבה, שם; לפי דפוס ראשון). קטע זה **אינו ממש** את דרשת פלטיין איש רומי. דרשת פלטיין איש רומי וזה להשקפה הארצישראלית המקורית שבמדרשי ארץ ישראל, שהגבתה ההר היתה **לכבוד** או **להננת** ישראל, בעוד שלקטע "אמר הקב"ה..." שבהמשך, הוגבה ההר לצורך **איומם והפחדתם**, כשיטת התלמוד הבבלי – ולהלן, ליד הערה 19 ואילך, אעסוק בפרוטרוט במחלוקת מהותית זו – ומשם כנראה נכנסה דרשה זו למדרש שיר השירים רבה; עי' להלן, ליד הערה 21 ובה. ואין נראין דברי רד"ל בהגהותיו למדרש (שם, הערה ב), שהקטע "אמר הקב"ה..." ממשך את דרשת פלטיין איש רומי (והסכימו עמו כמה חכמים, ראה: אורבך, חז"ל, עמ' 288 הערה 34; היינמן, אגדות ותולדותיהן, עמ' 172-173; ועל-פי הגהת רד"ל העביר ש' דונסקי במהדורתו, שם, את הקטע והסמיכו לדרשת פלטיין איש רומי, ראה שם, הערה 4), שאין כל הכרח לקביעה זו הנוגדת את כל ארבעת עדי הנוסח של המדרש, כי אפשר שהקטע הוא חלק מדרשות "שְׁמָה חֲבִלְתָּךְ אִמְךָ" המופיעות מיד אחריו (על עדי הנוסח, ראה: מדרש שיר השירים רבה: מהדורה סינופטית, פרשה ח, מהדורה אלקטרונית ע"י ת' קדרי). טענות אלו אינן נסתרות ממדרש אחר על שיר השירים, המאוחר יותר לשיר השירים רבה, שכן דרש את כפיית ההר באיום על ישראל מ"תחת התפוח עוררתיך", שכן בסופו של דבר לא הובאה שם דרשת פלטיין איש רומי. ראה מדרש שיר השירים ע"פ כת"י מהגניזה, ח ה, מהדורת הרב י"ח ורטהימר, ירושלים תשנה, עמ' קכ: "תחת התפוח עוררתיך", זה סיני שדומה לתפוח. מלמד, שכפה עליהם הר כגיגית ואמר להם: אם תקבלו את התורה, מה טוב, ואם לאו – שם תהא קבורתכם". וכנראה מדרש זה הוא מקורו של פירוש דרשני לשיר השירים מתקופת הגאונים, הזוקק את "**כדראשיה באמ' ר' עקיבא**" [=כפי שנדרש בפרק 'אמר רבי עקיבא' שבמסכת שבת, והכוונה למאמר "שכפה הקב"ה עליהם את ההר כגיגית"] למילים "תַּתַּת הַתְּפוּחַ" בדווקא. ראה: מ"ב לרנר, 'פירוש מדרשי לשיר השירים מימי הגאונים', קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר ח (יח), ירושלים תשלז, עמ' 155 שו' 1-4.

[ז] פרקי רבי אליעזר:

בששה בסיון נגלה הקב"ה על ישראל בהר סיני, וממקומו נתלש הר סיני ונפתחו השמים, ונכנס ראש ההר בשמים וערפל מכסה את ההר, והקב"ה יושב על כסאו ורגליו עומדות על הערפל...¹⁰.

[ח] תרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל לתורה:

וּמִן יַד תְּלִישׁ מְאִרִי עֲלָמָא יְת טוּרָא וְזַקְפִּיה בְּאַיִרָא, וְהוּה זַיִג הִי כְּאַסְפִּקְלִיָּא, וְאַתְעֲתָדוּ תַּחֲוֹתֵי טוּרָא.¹¹

תרגום לעברית: ומיד תלש אדון העולם את ההר והעמיד אותו באויר, והיה שקוף כזכוכית, ויתצבו תחת ההר.¹²

למדרש התנאי הקדום (מקור ד), שימש ההר כמקום מסתור והגנה לבני ישראל המבוהלים מזעזועי הטבע שסביבם, שההר נתלש ממקומו והם נכנסו תחתיו כדי להסתתר מאימת הזיקין והזעזועות ושאר אימי הטבע שהרעישו את העולם - "יונתי בחגוי הסלע בסתר המדרגה"¹³, ולא

¹⁰ פרקי רבי אליעזר, ריש פרק מא, קושטא רעד, דף ל ע"ב (הנוסח מוסכם על מרביתם המכרעת של עדי הנוסח שנרשמו במהדורה הסינופטית למדרש 'פרקי רבי אליעזר' שהתקין ד"ר אליעזר טרייטל, וגם השינויים שבמעט עדי הנוסח אינם נוגעים לענייננו. תודתי נתונה לו על שאפשר לי להשתמש בעבודתו). מ'פרקי רבי אליעזר' הועתק העניין - בשינויים - לילקוט שמעוני, יתרו, רמז רפד, מהדורת ד' הימן ו' שילוני, ירושלים תשל"ו, עמ' 435: "שירד לסיני בששה בסיון, נגלה עליו, וממקומו נתלה הר סיני, ונפתחו השמים ונכנס ראש ההר בתוך השמים, והערפל מכסה את ההר, והקב"ה יושב על כסאו ורגליו עומדות על הערפל". כתב-היד שקבע מיכאל היגר בנוסח היסוד למהדורתו ל'פרקי רבי אליעזר' (שנדפסה בהמשכים, בתוך: חורב, חוברת טו-טז [אלול תשד], עמ' 82-119; חוברת יז-יח [ניסן תשנ], עמ' 94-166; חוברת יט-כ [אלול תשח], עמ' 185-294) הוא משובש ביותר, ובעניין שלפנינו נאמר (ריש פרק מ, חורב, חוברת יט-כ, ירושלים תשח, עמ' 218-219): "...ובמקומו נגלה על הר סיני, ונפתחו השמים ונכנס ראש ההר בתוך השמים, והערפל מכסה את ההר...". וכנראה דילג הסופר, מחמת הדומות ('סיני'- 'סיני'), על תיבות "וממקומו נתלש הר סיני". וראה עוד: 'היינימן, 'עבודי אגדות קדומות ברוח הזמן בפרקי רבי אליעזר', ספר היובל לשמעון הלקין: במלואות לו שבעים וחמש שנים, בעריכת ב' שכביץ ומ' פרי, ירושלים תשל"ו, עמ' 337 הערה 53. על גרעיותם של כתבי-היד מענף א של 'פרקי רבי אליעזר', שכתב-היד ששימש לנוסח היסוד של מהדורת היגר נמנה עמם, ראה: א' טרייטל, פרקי דר' אליעזר: נוסח, עריכה ודוגמת סינופסיס של כתבי היד, ע"ד, ירושלים תשע, עמ' 55-59.

¹¹ תרגום רבי יצחק, שמות יט יז. כנודע, תרגום ארמי זה יוחס ליונתן בן עוזיאל בטעות, שכן הוא תרגם רק את ספרי הנביאים ולא גם את חמשת חומשי התורה, ראה: בבלי, מגילה ג ע"א. בתרגום הארמי לתורה המיוחס ליונתן בן עוזיאל קיימים רבדים קדומים ומאוחרים, ועריכתו הסופית לא קדמה למאה השביעית או השמינית, ראה: 'קומלוש, המקרא באור התרגום, תל-אביב תשלג, עמ' 45; הנ"ל, 'תרגומים ארמיים-יהודיים', תרגומי המקרא: פרקי מבוא, בעריכת ח' רביק, ירושלים תשמד, עמ' 19-20.

¹² התרגום לעברית על-פי: תרגום יונתן בן עוזיאל על התורה, א, שמות שם, תרגום ומהדורת ד' רידר, ירושלים תשמד, עמ' 134.

¹³ רמזיה דרשנית זו שבמכילתא דר' ישמעאל (=מקור ד), נתפרשה יותר בשיר השירים רבה, ב [יד] ד (על-פי

רחוק, שזו גופא סיבת תלישת ההר, בשביל שישימש מסתור ומקום מחסה לישראל. גישה זו, שתלישת ההר נועדה להכין לישראל מקום מסתור, נרמזת במדרשים נוספים¹⁴, ושמא לכך גם נתכוון פלטיין איש רומי (מקור ה)¹⁵. אבל ממקור ו, שכלל אינו מזכיר את ההתכנסות של ישראל תחת ההר אלא רק: "ממקומו נתלש הר סיני ונפתחו השמים, ונכנס ראש ההר בשמים וערפל מכסה את ההר", נראה, שהעמדת ההר באוויר העולם היתה מעשה מופלא ומרשים גרידא, לרומם את מעמדו נתינת התורה¹⁶, בדומה לפלא השני הנזכר במקור ז, המזכיר את

דפוס ראשון, והמוסגר נוסף על-פי כת"ג¹⁷ במהדורה הסינופטית הרשומה לעיל, הערה 9): "רבי עקיבא פתר קרייה בישראל בשעה שעמדו לפני הר סיני: 'יונתי בחגוי הסלע [בסתר המדרגה]', שהיו חבוין בסתור של סיני; 'הראני [את מראיך]' - 'כל העם רואים את הקולות' (שמות כ טו); 'השמיני את קולך', זה קול שלפני הדבורות... זו כוונתה הפשוטה של הדרשה, אם כי ר' אלעזר ב"ר יהודה מוורמייזא, ה'דוקח', הסב אותה לעניין כפיית ההר להפחדת ישראל (!): "'יונתי בחגוי הסלע בסתר', בגימטריא שכפה עליהם הר כגיגית" (פירוש הרוקח על המגילות, שיר השירים ב יד, מהדורת הרב י' קלוגמן, בני ברק תשמ"ה, עמ' קכ). ראה גם שיר השירים וזוטא, ב יד, מהדורת ש' בובר, ברלין תרנ"ד, עמ' 27 [=א' לזרובסקי, שיר השירים וזוטא: נוסחו, תכניו וקורותיו, ע"י, ירושלים תשע"ז, עמ' 61]: "'בחגוי הסלע', זו עמידתם לפני הר סיני, כמה שנאמר: 'ויתצבו בתחתית ההר'."

14 ראה שיר השירים רבה, ב [יד] ד (צוטט בשלמותו לעיל, הערה 13): "ישראל בשעה שעמדו לפני הר סיני: 'יונתי בחגוי הסלע [בסתר המדרגה]', שהיו חבוין בסתור של סיני...". כיוצא בזה בשיר השירים רבה, ב [א] א: "'אני חבצלת השרון' (שיר השירים ב א), אני היא וחביבה אני; אני היא שהייתי חבויה בצלו של סיני, ולשעה קלה הרטבתי מעשים טובים כשושנה בידי ולבי, ואמרתי לפניו: 'כל אשר דיבר יי נעשה ונשמע' (שמות כד ז)". היינו, החבאת ישראל בצלו של סיני היתה מחביונות הקב"ה אליהם, שהחבאתם נעשתה כדי להגן עליהם מאימת הויקין והוועות. וראה: אורבך, חז"ל, עמ' 289 הערה 35. לדרשה נוספת שעל-פי גישה זו, אם כי עקיפה, ראה: בלידשטיין, כפה עליהם הר כגיגית, עמ' 83-86.

15 כניסת ישראל מתחת להר לצורך הסתתרות מאימי הטבע שסביבם מפורשת יותר במקור ד, לפיו: "נתלש ההר ממקומו", אבל לא "נענב בשמי מרום", כמקור ה, המתאר התרוממות גבוהה יותר של ההר (בדומה למקור ו), מצב שאינו כה מתאים להסתתרות תחתיו (השווה להלן, הערה 18). בנוסף לכך, מקור ד מדגיש, שישראל נכנסו תחת ההר מרצונם ("שנתלש ההר ממקומו, וקרב ועמדו תחת ההר"; וכבר הבחין בכך אורבך, חז"ל, עמ' 289, וחזיק את דבריו בלידשטיין, כפה עליהם הר כגיגית, עמ' 83), והדבר מתיישב היטב עם הדעה שכניסתם שם היתה כדי להסתתר ולהתגונן, אבל במקור ה חסרה הדגשה זו. אך עם כל זאת, עדיין נראה שמקור ה מסכים למקור ד בנוגע לכך שכניסתם תחת ההר היתה כדי להסתתר, ושמא הסתמכותו על הפסוק "ותקרבון ותעמדון תחת ההר" - המתאר קריבה ועמידה מרצון - מסייעת לכך.

16 כן כותב ר' דוד לוריא (רד"ל), המעמדת את מקור ו עם דרשת הבבלי, שהקב"ה הגביה את ההר וכפהו על ישראל כגיגית כדי לאיים עליהם ולהזהירם לקבל את התורה (ע"י להלן, ליד הערה 20). וזה לשונו (הנוסף בסוגריים מרובעים ממני): "'וממקומו נתלש הר סיני' וכו' [עד כאן מ'פרקי רבי אלעזר]... ופירושו, נתלה באויר. וכך הוא בתרגום ירושלמי: 'תלש מארי ית טורא וזקפיה באוירא'. ורוחק לפרשו על כפיית הר כגיגית (שבשבת פח ע"א), דדרשין ליה שם על 'ויתצבו בתחתית ההר', שאין מזכיר כאן כלל עמידתם תחת ההר ולא כפייתם לקבל על ידי כן, אלא יותר משמע ממה שמסיים 'ונפתחו השמים ונכנס ראש ההר בשמים', שלענין זה הוא, שנתלש ההר ועלה למעלה לכנוס ראשו בשמים..." (פרקי רבי אלעזר עם ביאור רד"ל, פרק מא, הערה ד, דף צ"ג ע"ב). ראה גם שנאן, תרגום ואגדה בו, עמ' 139 הערה 189, הכותב כן בנוגע למקור ז (=התרגום הארמי המיוחס לרב ע"י): "בתרגום... פריחת הר סיני באוויר נראית כמעשה מופלא ומרשים גרידא."

תלישת ההר, כמקור ו (שאפשר וממנו שאב) ¹⁷, ומוסיף: "וְהָהָה זֵיג הִי כְּאֶסְפֶּקְלָרְיָא", היינו,

אכן, בשונה מהבחנתו הנכונה של רד"ל, היו חכמים שזיהו בטעות את דברי התרגום המיוחס ליב"ע: "זמן יד תְּלִישׁ מְאָרִי עֲלָמָא ית טוֹרָא וְקִפְיָה בְּאִירָא", עם דרשת "כפה הקב"ה עליהם את ההר כנגיית", שלא דקדקו להבחין ששני המקורות נבדלים בדבר מטרת העמדת ההר באויר. כבר ר' חיים פייביל ב"ר דוד זכריה, חתנו או גיסו של ר' ישעיה הלוי הורוויץ בעל "שני לוחות הברית", כותב ב'פירוש יונתן', שנדפס לראשונה בחמשה חומשי תורה, הנוויאה שעא: "פירוש, תלש הקב"ה את ההר והגביהו באויר, ועמדו ישראל תחת ההר, וכמו שפירש רש"י, והוא מתוך גמרא דשבת" (פירוש יונתן, שמות יט יז; על פירוש זה, ראה: שגן, תרגום ואגדה בו, עמ' 36-37). והוא העתיק את פירושו של ר' דוד ב"ר יעקב שברשין (פירוש על תרגום יונתן ותרגום ירושלמי, שמות שם, פראג שסט, דף יח ע"ג, בשינויים קלים: "פירוש, תלש הקב"ה את ההר והגביהו באויר ועמדו ישראל תחת ההר ממש, והוא שאמרו רז"ל: כפה עליהם הר כנגיית"). שניהם לא עמדו על ההבדל המשמעותי שבין המקורות, ובעקבותיהם נמשכו חכמים נוספים, ראה: הרב ב' אפשטיין, תורה תמימה, שיר השירים, ח ה, הערה טז; הרב ב' שמרלר, אהבת יונתן, ב, שמות שם, בילגוריי תרצג, דף סב ע"א; הרב א"ט וין, יין הטוב, א, שמות שם, עמ' שטז והערה 38. וראה גם: ד' גלומב, תרגומא, ב, שמות שם, וורשה תרצו, עמ' רצה-רצו.

אולם, כבר מקור קדום מזהה את הדרשה על תלישת ההר עם עניין כפיית ההר. ראה מדרש לקח טוב, שמות יט יז: "וְיִתְּצֻבוּ בַתְּחִיתִי הָהָר". מלמד, שנתלש ההר ממקומו וקרבו ועמדו תחתיו, שנאמר: 'ותקרבון ותעמדון תחת ההר'... וכן אמר רמי בר חמי: מלמד שכפה הקב"ה ההר כנגיית על ישראל, ואמר להם: אם אתם מקבלין את התורה - מוטב, ואם לאו - שם תהא קבורתכם...". אמנם נראה, שר' טוביה ב"ר אליעזר, בעל 'לקח טוב', לא הכיר את התרגום המיוחס ליב"ע, ממנו משמע שהעמדת ההר באויר לא נועדה לשמש ככפיית ישראל לקבל את התורה, ואת דבריו על תלישת ההר נטל מ'מכילתא דרבי ישמעאל' (=מקור ד), כמוכח מהקירבה הלשונית. והדברים מסתברים, שכן באותם ימים כמעט ולא היה מוכר תרגום זה. ראה: שגן, תרגום ואגדה בו, עמ' 35-40, 196-197.

17 בתרגום הארמי המיוחס ליב"ע נזכרו שני פלאים שנעשו עם הר סיני. הראשון: "זמן יד תְּלִישׁ מְאָרִי עֲלָמָא ית טוֹרָא וְקִפְיָה בְּאִירָא"; והשני: "וְהָהָה זֵיג הִי כְּאֶסְפֶּקְלָרְיָא". לפלא השני לא מצאתי מקבילה בספרות חז"ל, אך לראשון יש שתי מקבילות מדרשיות - ב'מכילתא דרבי ישמעאל' (=מקור ד): "מלמד, שנתלש ההר ממקומו, וקרבו ועמדו תחת ההר" וב'פרקי רבי אליעזר' (=מקור ו): "וממקומו נתלש הר סיני ונפתחו השמים, ונכנס ראש ההר בשמים". אך לפי ששני חיבורים מדרשיים אלו שימשו הרבה את בעל התרגום: קשה להכריע מי מהם שימש כמקורו בעניין הנוכחי, הגם שיש מקום לומר שאין מקורו מ'פרקי רבי אליעזר', כי אז היה מביא ממנו גם את המשך דבריו: "ונכנס ראש ההר בשמים". אבל כמוכן, שאין זו ראייה חלוטה. על שימוש המרובה של בעל התרגום ב'מכילתא דרבי ישמעאל' וב'פרקי רבי אליעזר', ראה: שגן, תרגום ואגדה בו, עמ' 185-173, ובנוגע לשימוש ב'פרקי רבי אליעזר' ראה גם הערת ר' דוד לוריא (רד"ל) בביאורו למדרש זה: "ובתרגום ירושלמי שעל התורה, המכונה אצלנו 'יונתן בן עוזיאל'... נראה עין בעין, שכבר היה לפניו הפרקי רבי אליעזר והעתיק ממנו הרבה בכל ספר בראשית וקצת ספר שמות..." (פרקי רבי אליעזר עם ביאור רד"ל, 'קונטרס מבוא לפר' א', סעיף ב, דף יב ע"ג). וכיוצא בזה העיר במקומות נוספים בביאורו.

ועדיין לא נתבררה דעתו של התרגום המיוחס ליב"ע בשאלת מטרת הגבהת ההר, אם סובר כ'מכילתא דרבי ישמעאל' שזה נעשה כדי שההר ישמש מקום מחסה ומסתור לישראל, או כ'פרקי רבי אליעזר' שהעמדתו באויר העולם היתה כדי לפאר את מעמד תנינת התורה. ולשונו של התרגום אינה מכרעת לכאן או לכאן. אכן גם אם נסביר בדעתו, שהגבהת ההר נעשתה כדי לרומם את המעמד, הרי שגם אז ישראל מצאו את עצמם כשההר מרחף עליהם, כי דבריו 'וְאֶתְעִידוּ תַּחְתֵּי טוֹרָא' חוזרים לתחילת המשפט - 'תְּלִישׁ מְאָרִי עֲלָמָא ית טוֹרָא וְקִפְיָה בְּאִירָא', ובכך חלוק התרגום על 'פרקי רבי אליעזר' שכלל לא הוכיר את עמידת ישראל תחת ההר (השווה דברי רד"ל, לעיל, תחילת הערה 16).

ההר נהיה שקוף וצלול כזכוכית כדי להרשים את ישראל¹⁸. המשותף לכל ארבעה קטעי מדרש אלו הוא: ¹⁹ תלישת ההר והעמדתו באויר היתה לכבודם ולתועלתם של ישראל; אם בשביל להגן עליהם ואם כדי לפאר את מעמד קבלתם לתורה. ובזאת מדרשים **ארצישראלים** אלו מנוגדים בתכלית לדרשת האמורא **הבבלי** רב אבדימי (או: רב דימי) בר חמא בר חסא – הבאה גם היא על המקרא "ויתיצבו בתחתית ההר" – שהובאה בתלמוד **הבבלי**, שהגבהת ההר על ישראל שימשה כפעולת איום ואזהרה: [ח] בבלי, שבת פח ע"א; עבודה זרה ב סע"ב:

ו'יתיצבו בתחתית ההר'... מלמד שכפה הקב"ה עליהם את ההר כגיגית, ואמר להם: אם אתם מקבלים התורה – מוטב, ואם לאו – שם תהא קבורתכם²⁰.

¹⁸ כן להבנת שנאן (תרגום ואגדה בו, עמ' 139 הערה 189; צוטט לעיל, הערה 16). אבל להסברו המעניין של פאור (המצוה הבראשיתית, עמ' 296 הערה 60), ההר נעשה שקוף וצלול כזכוכית כדי שלא ימנע מישראל העומדים תחתיו (השווה לעיל, סוף הערה 17) מלקבל פני השכינה.

אפשר ששתי הגישות שבמדרשים הארצישראלים במסורת הגבהת ההר, אם להגן על ישראל או לרומם את המעמד, משליכות גם על השאלה עד כמה הוא הוגבה. אם ההר הוגבה כדי לפאר את המעמד, נאה שהוא יתרוסם ל"שמי מרום", גבוה גבוה, לא כן אם הגבהתו נועדה להגן על ישראל, שהתגבחות יתירה אינה מתאימה להסתתרות תחתיו. השווה פירוש הרוקח על התורה, ב, פרשת יתרו, מהדורת הרב י' קלוגמן, בני ברק תשמ, עמ' קה: "בתחתית ההר", 'זהר סיני' (שמות יט יז-יח). מלמד, **שההר הגביה עצמו, שנתלש ממקומו, כאילו הר על גבי הר**". וכך בבעל הטורים שמות יט יז: "בתחתית ההר", 'זהר סיני'. מלמד שנתלש ההר ממקומו ונעשה כהר על גבי הר". ונראה שהדימוי "הר על גבי הר" אינו מתאר התגבחות גבוהה במיוחד. מדרש אחר: "סיני מהיכן בא? אמר ר' יוסי: מהר המוריה נתלש, כחלה מעיסה, ממקום שנעקד יצחק אבינו" (מדרש תהלים, ס טז, עמ' 318), אינו נוגע לעניינו. מדרש זה נוגע רק בדבר מוצאו של הר סיני, ואין כל הכרח להבינו, שאחרי שחלק מהר המוריה נתלש והועבר למדבר והפך להר סיני, הוא המשיך להיות 'תלוש' ועומד באויר העולם.

²⁰ להרבה מעדי הנוסח בשבת פח ע"א, בעל המאמר הוא: "רב אבדימי בר חמא בר חסא" (כת"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S F 2(2).44; שם T-S F 4.24; דפוס איטליה רמט-רנח; דפוס ויניציאה רפ-רפג), ובשני עדי נוסח נוספים: "רב אבדימי בר חמא", בהשמטת שם הסב (כת"י מינכן, ספריית מדינת בווריה Cod. hebr. 95; כת"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 108 ebr.). אבל בכת"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה Opp. Add. fol. 23 (בקטלוג נויבאואר: 366); "רב דימי בר חמא בר חסא"; ובכת"י מוסקבה, גינצבורג 857, דף 21: "רב דימי בר חמא". גם במובאה שבמסכת עבודה זרה נחלקו עדי הנוסח בין 'רב דימי' ל'רב אבדימי'. למרביתם: "רב דימי בר חמא" (כת"י מינכן, ספריית מדינת בווריה Cod. hebr. 95; כת"י ניריירק, בית המדרש לרבנים Rab. 15; דפוס פזרו רסט-רעו; דפוס ויניציאה רפ-רפג), וכן נראה גם בקטע כריכה שבכת"י גירונה AHG: Gi 5, 136, דף 47: [...] בר חמא", שמקום הקיטוע אינו מספיק לתיבה ארוכה כ'אבדימי'. אבל בכת"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 95.124: "רב אבדימי בר חמא". ורק בכת"י פריס, הספרייה הלאומית hebr. 1337: "רב אבדימי בר חמא דמן חיפא"! אבל מדובר בכת"י מאוחר למדי, מהמאה הארבע-עשרה או החמש-עשרה. כל עדי הנוסח נרשמו לפי מאגר "הכי גרסין", ושאר עדי הנוסח (כתב-יד וקטעי גניזה) שפוענחו או צוינו שם הם קטועים ואינם מחזיקים את הקטע שלפנינו, והם: למסכת שבת - בולוניה, AS: Fr. ebr. 183; קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S F 1(2).41; שם T-S F 2(1).41; שם T-S F 183

ספריית האוניברסיטה T-S AS 93.218 + T-S AS 74.183 + T-S AS 93.179.

תמא" - ר' יצחק ב"ר משה מוינא, אור זרוע, א, אלפא ביתא, סימן יט, 'ירושלים תשע, עמ' ו.

חיפא", שהוא אמורא ארצישראלי בן הדור השני או השלישי.

21

הקב"ה: אם אתם מקבלים עליכם תורתִי, מוטב; ואם לאו, הריני כובש עליכם ההר הזה והורג אתכם" (ועי'

צא וראה, שעניינה של כפיית ההר לאיום והפחדת ישראל אינה מופיעה באף אחד מעשרות פיוטים ארצישראלים קדומים המגלגלים בעניינה של נתינת התורה. פיוטים אלו מזכירים את הגבחה ההר והעמדתו באויר העולם, אבל רק כחלק מרוממותו ותפארתו של המעמד, או – לעתים רחוקות – לצורך הגנה ומסתור לישראל, אך לא כפעולת איום והפחדה²². אין זאת

לעיל, הערה 9). כנראה התפיסה הבבלית חדרה בעקיפין למדרש 'שיר השירים רבה' (כי למקובל במחקר, המדרש לא ניזון באופן ישיר מן התלמוד הבבלי, ראה: ת' קורי, "תוכו רצוף אהבה": על התורה כרעיה בדרשות תנאים לשיר השירים, תרביץ, עא [תשסב], עמ' 399 הערה 40, ובכל הנסמן שם). ושמא פיסקא זו שייכת לרובד המאוחר יותר של המדרש, שנערך במחצית השנייה של המאה השמינית, שמסתבר שהיה פתוח יותר להשפעה בבלית. על שתי עריכות המדרש, המקורית והמוקדמת סביב שנת 614 והמאוחרת מהמחצית השנייה של המאה השמינית, ראה: S.T. Lachs, 'Prolegomena to Canticles Rabba', *JQR*, 55 (1965), pp. 249-246.

חמור מאלו דינו של המשפט שנוסף בסוגריים במדרש תהלים, א כ, עמ' 20: "אני חבצלת השרון" (ש"ה ש ב א), אני הוא, וחביבה אני, שהייתי חבויה בסיני, **נשכפה עלי ההר כגיית, שנאמר: 'ייתיבו בתחתית ההר'**, ובשעה קלה הרטבתי מעשי כשושנה, ואמרת: 'כל אשר דיבר יי נעשה ונשמע' (שמות יט ז)". המשפט המוסגר אינו מתיישב עם מה שקדם לו (השווה לעיל, הערה 14), והוא אינו אלא תוספת פרשנית **משובשת** ל"חבויה אני בסיני" עליפי מאמרו של רב אבדימי, החסרה בשני כתיביד משובחים של 'מדרש תהלים' ובילקוט שמעוני לשיר השירים, "ומבלי להרגיש בקושי הוסיפה בובר בפנים" (אורבך, חז"ל, עמ' 289 הערה 35. אמנם תוספת זו מצויה גם בילקוט המכיר, תהלים א כז, מהדורת ש' בובר, ברדישוב תרס, עמ' 10). כמו כן ברור, שהקטע במדרש הגדול, שמות יט ז (מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשנו, עמ' שצב): "דבר אחר, ייתיבו בתחתית ההר", מלמד שכפה עליהם הקב"ה את ההר כגיית, ואמר: אם מקבלין אתם עליכם את התורה, מוטב, ואם לאו, כאן תהא קבורתכם. באותה שעה, געו כולן ושפכו לבם כמים בתשובה..." **אינו** מן המכילתא דרשב"י, ולחנים כללוהו המהדירים בו (מכילתא דרשב"י, שמות יט ז, עמ' 143), אע"פ שידעו ש"ספק אם הוא ממכילתא דרשב"י וליתא [בכת"י] קג" (שם, שינוי נוסחאות לשו" 16), הוא קטע הגניזה הנדפס שם, עמ' 246, שחסרונה של הדרשה בו "יש בו כדי לעשות את הספק לוודאי" (אורבך, שם, עמ' 289 הערה 35).

ואחרי ככלות הכל, גם אחרי אריכות דבריי שכפיית ההר כאיום על ישראל שיקבלו את התורה היא מסורת בבילית שלא היתה מוכרת לדרשנות הארצישראלית המקורית, אין ספק שיש מחכמי ארץ ישראל הסוברים שנתנית התורה לוותה באמצעי כפייה אחרים (פרט שהתעלם ממנו אורבך, חז"ל, עמ' 288-289). ראה תנ"ב, יתרו יד: "רָכַב אֱלֹהִים רֶבֶתִּים אֶלְפֵי שָׁנָאן" (תהלים יח יח), מלמד שירדו עם הקב"ה עשרים ושנים אלף מרכבות... אמר ר' אלעזר בן פדת: וכולם ירדו בחרבות שנונים ללכות שונאיהם של ישראל, **שאינו לא קבלו את התורה היו מכלין אותם**". על כפייה שונה נוספת, ראה תנ"ב, לך לך, ו: "אמר ריש לקיש: ...ישראל בעמידתן על הר סיני... אילולי שראו קולות וברקים וההרים רועשים וקול שופרות, לא היו מקבלים את התורה". והשווה ויקרא רבה, לו ה, עמ' תתכג-תתכד: "תני בשם ר' ליעזר: הסייף והספר ניתנו מכורכים מן השמים. אמר להם: אם שמרתם מה שכתוב בזה - תינצלו מן הסייף, ואם לאו, סוף שהוא הורג אתכם" נור' אליהו ב"ר אלקנה קפשאלי מקביל מדרש זה לכפיית ההר כגיית! ראה ספרו: מאה שערים, שעו צב, מהדורת הרב א' שושנה, ירושלים תשסא, עמ' תנ-תנא. כבר העיר על כך היינמן, אגדות ותולדותיהן, עמ' 173, אך כל דבריי דלעיל לא באו אלא לומר, **שכפיית ההר** כאיום היא מסורת בבילית.

²² צריך כמובן להיזהר מלתלות תנאי בדלא תניא ולפרש דברי פייטנים קדומים על יסוד אגדת כפיית ההר על ישראל, בשעה שאין כל הוכחה מגופו של פיוט שזו אכן כוונת הפייטן. כבר פרשן קדום נכשל בדבר, ע"י להלן,

אלא, שהפייטנים הארצישראלים הקדומים אשר השתיתו את יצירותיהם על הדרשנות הארצישראלית, לא הכירו את התפיסה הדרשנית הבבלית, "שכפה הקב"ה עליהם את ההר כגיגית, ואמר להם: אם אתם מקבלים התורה - מוטב, ואם לאו - שם תהא קבורתכם", אלא רק את גישת המדרשים הארצישראלים, שהגבהת ההר היתה לכבודם ולתועלתם של ישראל, האדרת המעמד או הגנה על ישראל, וכמותה - כמותה בלבד! - קבעו ביצירותיהם הפייטניות, ורק דורות רבים לאחר מכן, כשהתלמוד הבבלי כבר התפשט והוכרה סמכותו, אנו מוצאים פייטנים מאוחרים - אשכנזיים וצרפתיים בעיקר - המזכירים שוב ושוב את כפיית ההר לאיום והפחדת ישראל.²³

הבה נפנה לעיין באותם פיוטים ארצישראלים קדומים, כסדרם הכרונולוגי, פחות או יותר, ובסטיות מעטות לצרכי הדיון:

ג. בפייטנות הקדומה

נפתח בדברי ר' אלעזר בירבי קליר, גדול פייטני ארץ ישראל שפעל בתחילת המאה השביעית,

הערה 33, וכך גם פרשנים בני ימינו. כן למשל, מפיט ר' אלעזר בירבי קליר: "תהלות זו הפיעו / כהבדלו והשביעו / **בְּכָל אֲשֶׁר נִתְּבָעוּ**" (שבעת ה'הבדלה' ו'ירא אלהים אטומת אלפיים' לשבועות, נדפס: ע' פליישר, 'שבעת ה'הבדלה' ארץ ישראליות', תרביץ, לו [תשכז], עמ' 352). כלומר: ישראל ('זו', על-שום שמות טו טז) הביעו ושוררו תהלות להקב"ה כשזכו להיבדל לעמו ולהישבע 'נעשה ונשמע' (שמות כד ז). ואת הצלעית האחרונה: "בְּכָל אֲשֶׁר נִתְּבָעוּ", פירש המהדיר: "נתבעו - רומז לדרשה בשבת פח א: כפה עליהם הר כגיגית וכו'" (שם, ביאור לטור 125). אך אין כל צורך להסיעו לעניין זה, שאפשרי להסבירו על דרכי כפייה אחרות שהיו במתן תורה (עי' לעיל, סוף הערה 21), או, בדרך פשוטה יותר, על-פי שיר השירים רבה, א [ב] ב: "הדיבור עצמו היה מחזור על כל אחד ואחד מישראל, ואומר לו: מקבלני את עליך? **כן וכך מצות יש בי! כך וכך דינין יש בי!... והוא אומר: הן והן**. מיד הדיבור נושקו על פיו". היינו: **והשביעו**: ישראל נשבעו ואמרו הן, על כל אשר **נתבעו**: על כל אשר נדרשו, היינו, על כל המצוות והדינים שנתפרטו להם בכל דיבור ודיבור.

כיוצא בכך אין כל צורך לבאר את: "ממרום יָרַד לְקִרְאָת מִחְנֵי / **נָאֻם לִי עֲשֵׂה עַל תְּנָאִי**" (קדושתא לשבועות 'ארזים שיברתה', לר' שלמה סולימן אלסנג'ארי; נדפס: קדושתאותיו של רש"ס אלסנג'ארי, ב, עמ' 67), על תנאו של הקב"ה בכפיית ההר: "אם אתם מקבלים התורה - מוטב, ואם לאו - שם תהא קבורתכם", כהצעתו של המהדיר (שם, עמ' 67, ביאור לטור 18), וזאת אע"פ שפייטן זה כן הכיר את התלמוד הבבלי ושאל ממנו לא מעט (ראה: קדושתאותיו של רש"ס אלסנג'ארי, א, עמ' 206-208), שהיכן נרמז בדברי הפייטן שתלנאי זה כוונתו ולא, למשל, לתנאי אחר שהותנה עמם במתן תורה: "הסייף והספר ניתנו מוכרבים מן השמים. אמר להם: אם שזרתם מה שכתוב בזה - תינצלו מן הסייף, ואם לאו, סוף שהוא הורג אתכם" (ויקרא רבה, לה ו, עמ' תתכג-תתכד). דוגמא נוספת לפרשנות מוטעית כזו, ראה להלן, הערה 31.

23 אך מאידך, פייטנים מאוחרים אלו כמעט לא מזכירים את התפיסה המדרשית הארצישראלית, שהגבהת ההר היתה כדי לרומם ולפאר את מעמדו נתנית התורה! שתפיסה זו בקרב הפייטנים המאוחרים (שהכירו את המסורת ה**בבלי**ת בענייננו) נזכרה רק אצל שלושה מהם - ר' חדותא בירבי אברהם, ר' יהושע בר כלפה ור' יוסף ב"ר יעקב הצרפתי (ראה להלן, פרק ד מקורות ל-לא, ופרק ז מקור מא). את דברי הפייטנים המאוחרים על הגבהת ההר בשביל לאיים על ישראל, הבאתי להלן בנספח.

אשר מגלגל כמה פעמים בעניין תלישת הר סיני והגבתו באויר העולם, פעמים במפורש ופעמים ברמז. הנה מקצת דבריו:
[ט] פיוט 'אז מראש צורים', מהקדושתא 'אודרו בעוז' לשבועות:

וּכְפַצְתָּה יוֹדַע נִסְתָּרִים
לְגִלּוֹת לָמוֹ עֲשֶׂרֶת הַדְּבָרִים
נִגְלִיתָה עַל הַר תְּלוּשׁ מִכָּל הָרִים
וְדִבַּרְתָּה עִמָּם מִשְׁמֵי שָׁפָרִים²⁴.

ביאור: הפייטן מדבר אל הקב"ה בלשון נוכח. | 1 יודע נסתרים: כינוי-פניה להקב"ה. | 2 למו: לישראל. עשרת הדברים: את עשרת הדברות. | 3 הר תלוש מכל הרים: על הר סיני שנתלש ונתלה באויר העולם. ראה בגוף המאמר. | 4 משמי שפרים: מן השמים היפים, על-שום איוב כו יג: "ברוחו שמים שפרה".

[י] פיוט 'אז ממקומו' מהקדושתא 'ארץ מטה' לשבועות:

אֲזַ מִמְּקוֹמוֹ תִּלְשָׁתָהּ סִינִי
בְּחֻצְבָּךְ לְהַבּוֹת אֶשׁ לְעֵין כָּל בְּסִינִי
גְבֻנוֹנִים מֵאֶסְתָּה לְבַחֲרוֹר סִינִי²⁵.

ביאור: הפייטן מדבר אל הקב"ה בלשון נוכח. | 1 אז: בשעת מתן תורה. | 2 בחצבך להבות אש: על-פי תהלים כט ז: "קול יי חצב להבות אש", ומדרשו על מעמד הר סיני (ראה, למשל: שיר השירים רבה, א [ב]). | 3 לעין כל: לעיני כל ישראל. השווה דברים ד לו, המתאר את מעמד מתן תורה: "על הארץ הראך את אשו הגדולה...". | 3 גבנונים מאסת לבחור סיני: מאסת ודחית את ההרים הגבוהים כדי לבחור בהר סיני. ראה לעיל, ליד הערה 2 ובה.

[יא] גוף יוצר 'אבי סוכו' עלה' לשבועות:

זְרוּתֵימ הַטָּה וְסִינִי הָרִים²⁶.

ביאור: זרותים הטא: את השמים הוריד הקב"ה ('זרותים' כינוי לשמים, על-שום ישעיה מ יב). ראה מכילתא דר' ישמעאל, פרשת יתרו, מסכתא דבחדוש, פרשה ד, עמ' 216: "הרכין הקב"ה שמים התחתונים ושמי השמים העליונים על ראש ההר, וירד הכבוד והוצע על גב הר סיני...".
וסיני הרים: הגביה את הר סיני.

אגדה זו, על תלישת הר סיני והעמדתו באויר העולם לפאר ולרומם את מעמד נתינת התורה, חביבה על ר' אלעזר בירבי קליר, והוא מזכירה ביצירותיו פעמים נוספות, כפי שעוד יובא להלן²⁷.

²⁴ קדושתאות ליום מתן תורה, עמ' 238-239.

²⁵ קדושתאות ליום מתן תורה, עמ' 136.

²⁶ ע' פליישר, היצירות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמד, עמ' 103.

לכל מובאות אלו, תלישת הר סיני והעמדתו באויר העולם היתה כדי לפאר ולרומם את מעמד נתינת התורה, כן משתמע מהקשרן של המובאות. אבל ר' אלעזר בירבי קליר מכיר גם את הגישה המדרשית האחרת, שהעמדת ההר באויר נועדה ליצור מקום מסתור והגנה לישראל מפני הזועות והזיקין ואימי הטבע האחרים שהרעישו את העולם באותה עת:

[יב] פיוט 'אֵלִים כְּהַשְׁעִין אֲב', פיוט ה מקדושתא 'אֶרְחֵץ בְּנִקְיוֹן כְּפוֹת' לסוכות:

בְּהִלּוּל עֲנִיּוֹ הִרְכִּיבָן בֵּין סֶכֶךְ לְסֶכֶךְ / וַיִּתְּצֻבוּ תַּחְתּוֹ תַּחְתּוֹ כְּמַתְחַתִּית סֶכֶךְ
יִדְעִם תַּבְּנִית שְׁכָן אֵיךְ יֵהִי מִסְכָּךְ / וּבְתַבְּנִיתוֹ לִבְנוֹן מוֹכֵן לְסֶכֶךְ.²⁸

ביאור: 1 **בהלול ענינו**: בענני הכבוד המהוללים. ונוסח ארבעה קטעי גניזה: "בְּהִלּוּ עֲנִיּוֹ" (אליצור, סוד משלשי קודש, עמ' 619, ביאור לטור 9), ומשמעו: בנטותו ענני כאוהל (השווה: ישעיה יג כ). **הרכיבן**: הרכיב את ישראל. **בין סכך לסכך**: בין הענן שתחתיהם לזה שמעליהם. השווה ספרי, במדבר, פיסקא פג, עמ' 79: "הרי שבעה עננים היו, ארבעה מארבע רוחותם, ואחד מלמעלה ואחד מלמטה ואחד מלפניהם." **ויתצבו תחתיו כמתחתית סכך**: ישראל התייצבו תחת הר סיני כדוגמת העומד תחת סכך. | 2 **ידעם תבנית שכן איך יהי מסכך**: הקב"ה הודיע לישראל את תבנית המשכן ('שכן', על-שום דברים יב ה) ולידם איך לכסותו ביריעות. **ובתבניתו לבנון מוכן לסכך**: ובתבנית דומה נבנה גם המקדש, על תקרתו ('סכך'); ו'לבנון' הוא כינוי למקדש על-שום ספרי, דברים, פיסקא ו, עמ' 14, ומקבילותיו.

הפייטן מדמה את עמידת ישראל תחת ההר לעמידה "תַּחְתּוֹתִית סֶכֶךְ", שתפקידו **לסוכך ולהגן**,²⁹ ובזיקה הדוקה להרכבת ישראל "בֵּין סֶכֶךְ לְסֶכֶךְ", הם ענני הכבוד שהגנו עליהם מלמטה ומלמעלה.³⁰ היינו, הר סיני ניצב על ישראל כדי להגן ולסוכך עליהם!³¹ ושמא נקט פייטנו כגישה זו בפיוט נוסף שלו, אלא ששם הביאה ברמז דק וחידיתי כדרכם של הפייטנים הקלאסיים, ורק המכיר את האגדה בדקדוקה בכוחו לפענחו:

[יג] סדר דיברין 'יִרְדֹּם אֹמֶן מַחֲוֹלֵת מַחְנִיִּים' מקדושתא 'אֶפְסִי חוּג' לשבועות:

יִדְבֵּר פְּקוּדֵי הָאֵל / וַיִּצְוֶם אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל
יִדְבֵּר קוּלוֹ עַל הַמַּיִם / וַיִּרְאוּ אֶפְיָקִי מַיִם
יִדְבֵּר שְׂדֵי אֵל עִם מִזְבֵּחַ / וַיִּתְּצֻבוּ בְּתַחְתּוֹתֵי הָהָר.

27 ראה להלן, פרק ו בתחילתו, ופרק ז סעיף ב.

28 מחזור סוכות, עמ' 121; אליצור, סוד משלשי קודש, עמ' 619. כאן נטיתי אחרי מהדורת אליצור.

29 כמו ישעיה ד ו: "וְסִכָּה תִּהְיֶה לְצֹל יוֹמָם מִחֶרֶב, וְלִמְחֶסֶה וְלִמְסַתוֹר מִזֶּהָרָה וּמִמָּטָר."

30 ספרי זוטא, במדבר י לג, מהדורת ח"ש הורוויץ, לייפציג תרעו, עמ' 266: "מלמד, שהיה עמהם שבעה ענני כבוד: אחד לפנייהם ואחד אחריהם, ואחד מימינם ואחד משמאלם, ואחד על גבי ראשיהם מפני החמה, ואחד מתחת רגליהם כדי שלא יהו מהלכין יחפים, וענן שכינה היה מקדם לפנייהם קודם לשלשה ימים, משפיל להם את ההרים ומגביה את הגאיות..."

31 ואין אפוא מדויק להסמין לדברי פייטנו את שיטת הבבלי: "כפה הקב"ה עליהם את ההר כגיגית" (אליצור, סוד משלשי קודש, עמ' 619, ביאור לטור 9).

הָהָר לְהִסְמִיכִי

כְּנַגְלָה אֶל מַמְתִּיק חֲכִי

5

בְּדַבְרוֹ אֲנֹכִי.³²

ביאור: 1 וידבר פקודיו האל ויצום אל בני ישראל: הקב"ה דיבר את פיקודיו וציוה אותם לישראל. בנדפס: "וידבר פיקודי אל", והנוסח קשה, שכן המדובר הוא הקב"ה, והעדפתי נוסח כת"י מקביל. | 2 קולו על המים: כינוי להקב"ה, על־שום תהלים כט ג. ויראו אפיקי מים: תהלים יח טז. | 3 עם מזהר: ישראל שהוזהרו לשמור את התורה. | 4 ההר להסמיכי: הר סיני בא לסמכני ולחזקני. | 5 כנגלה אל: כשנגלה הקב"ה על הר סיני. ממתיק חכי: הממתיק את חכנו בנתינת התורה. השווה שיר השירים וטז, ב ג, עמ' 25: "וּפִרְיוֹ מִתּוֹק לְחֵכִי", אלו דברי תורה". | 6 בדברו אנכי: כשידבר את הדיבר הראשון: "אנכי יי אלהיך" (שמות כ ב).

את הטור "הָהָר לְהִסְמִיכִי" ניתן לפרש באופן פשוט: הר סיני חזק את ישראל, שעליו הם קיבלו את התורה ונעשו לעם. אולם סמיכותו לטור שלפניו, המסתיים: "וַיִּתְּצֻבּוּ בְּתַחֲתִית הָהָר", שאותו הוא משרשר ("בתחתית ההר" < "ההר להסמיכי"), מצדד באפשרות, שסמיכת ההר קשורה להתייצבות תחתיו, היינו, ההתייצבות בתחתית ההר היא זו שסמכה וחזקה את ישראל, שההר נתלש וסכך והגן עליהם מפני אימי הטבע שרעשו באותה שעה.

אמשיך להביא מדבריהם של פייטנים קדומים אחרים המגלגלים בעניינו של הר סיני שהוגבה והתרומם באוירו של עולם כדי לרומם ולשגב את מעמד נתינת התורה:

[יד] פיוט תרגום 'ארכין יי שמיא לסיני':

מְכוּ שְׁמִיא וְרִמַּת אֶרְעָא

וְאַשְׁתַּכַּח דְּקָאם בֵּין חַיּוֹתָא

נְעוּ מְלָאכִין וְדַחִילוּ אוֹפְנִין

כִּד חֲמוֹן מִשָּׁה קָרַב לְעַרְפֵּלָא.³³

תרגום: השפילו השמים והתרוממה הארץ / ונמצא שעומד בין החיות / נעו מלאכים ויראו אופנים / כאשר ראו את משה קרב לערפל.

32 קדושתאות ליום מתן תורה, עמ' 192-193. במהדורה זו, עמ' 193, ניתנה מחזורות המעבר (טורים 4-6) בנוסח שונה: "הָהָר בְּעוֹר כְּנַגְלִיתִי לְהַגְבִּיהֶךָ / לְהַאֲרִיךְ וּלְהַגְבִּיהֶךָ / אֲנֹכִי יְיָ אֱלֹהֶיךָ", וזאת על־פי שניים משלושת עדי הנוסח שיש למחזורות זו (פ, ב). אבל אני קבעתי בפנים כעד הנוסח השלישי (ד), אע"פ שהוא בכתיבה מאוחרת ומרושלת יחסית, כי אפשר ודווקא הוא שימר את הנוסח המקורי של המחזורות או נוסח חילופי של הפייטן עצמו (ב'מאגרים' הביאו את שני נוסחי המחזורות, זה בצד זה), ואפילו אם לא, עדיין תוכנה של המחזורות נוגע לענייננו, אלא שאז אין לדון בה בהקשר קלירי, כפי שעשיתי כאן. לנתוני עדי הנוסח, סימניהם ושינויי הנוסחאות של מחזורות זו, ראה שם, עמ' 294-295, 297. תודתי לפרופ' ש' אליצור על עזרתה בבירור סמכות עדי הנוסח של מחזורות המעבר.

[טז] פיוט א מקדושתא 'אמנה פלשתה' לשבועות המיוחסת־מספק ליניי:

אִמְנָה פִּלְשְׁתָּה / בַּחֲדָשׁ אֲשֶׁר שִׁלְשְׁתָּה
גֹּבֵהַ הָרַ תִּלְשְׁתָּה / דְּבָרוֹת כֵּן דְּרָשְׁתָּה.³⁴

ביאור: הפייטן מדבר אל הקב"ה בלשון נוכח. | 1 אמנה: את התורה, והכינוי על־פי משלי ח ל. פלשתה: פתחת וביארת היטב, באופן בהיר וגלוי, כדבר הפתוח ומפולש לכל אורכו. בחדש אשר שלשתה: בחודש אשר עשיתו שלישי לחודשי השנה, הוא חודש סיון. | 2 גובה הר תלשתה: את גובהו של הר סיני תלשת והרמת לאויר העולם. דברות: את עשרת הדברות. כן: ככה, בהר זה. דרשתה: הורית לישראל.

[טז] קדושתא 'הר סיני תלשת' לשבועות, מיוחסת־מספק ליניי:

הַר סִינִי תִלְשֶׁת מִקַּל הָרִים / הַר צִיּוֹן שְׁכָן בְּרָאשׁ הָרִים
הַר סִינִי רוֹמְמָתוֹ שְׁהִיָּה שְׁפָל / הַר צִיּוֹן קוֹמֵם שְׁנָפַל וְהִשְׁפָּל
הַר סִינִי צָגוּ עִמָּךְ בְּתַחֲתִיתוֹ / הַר צִיּוֹן פְּדוּיָךְ יַעֲלוּ לְשִׁמְחָתוֹ.³⁵

ביאור: 1 הר ציון שכן בראש הרים: את המקדש ('הר ציון') תשכן ותכונן בראש ההרים. השווה פסיקתא דר"כ, כא ד, עמ' 321: "עתיד הקב"ה להביא סיני ותבור וכרמל, ולבנות בית המקדש על גבי ראשיהם. ומה טעמה? 'והיה באחרית הימים, נכון יהיה הר בית יי בראש ההרים' (ישעיה ב ב). | 2 קומם: תקים, תעמיד. שנפל והשפל: אחרי שנפל ונחרב. | 3 צגו עמך בתחתיתו: עם ישראל עמדו בתחתית הר סיני; על־פי שמות יט יז: "וַיִּתְּצֻבּוּ בְּתַחֲתִית הָהָר". פדויך: ישראל שייפדו מן הגלות.

קטע פיוטי זה מבוסס על הרעיון, שמעמד נתינת התורה בהר סיני משמש כדוגמא וסמל לעתיד להיות בגאולה האחרונה³⁶, ובהתאם לכך מעמיד פייטננו את אשר ארע בהר סיני מול העתיד

33 מחזור שבועות, עמ' 398-399. אבל פרשן קמאי לפיוט, ר' בנימין ב"ר אברהם מן הענוים (איטליה), המאה השלוש־עשרה), היטה שלא לצורך את דברי הפייטן ופירשו על כפיית ההר כגיגית שבתלמוד הבבלי(1), וזה לשונו (המובאות מן הפיוט הודגשו): "מכּוּן שְׁמִיאי על סיני, לשון שפלות... ורמת ארעא, היינו, הר סיני שנתלש ונכפה כגיגית על ישראל, כדאיתא בראש מסכת עבודה זרה, ונמצא עומד בין החיות והאופנים" (מ"ח שמלצר, 'פירוש אלפבטיק: פירוש על י"ג פיוטים ארמיים לר' בנימין בן אברהם מן הענוים', מחקרים ומקורות: מאסף למדעי היהדות, א, בעריכת ח"י דימיטרובסקי, ניו יורק תשלח, עמ' 191).

34 פיוטי ניני, מדור המסופקים, עמ' שסו. קדושתא זו העמיד המהדיר, מ' זולאי, במדור הפיוטים שיחוסם מסופק אם הוא ליניי. ושם, עמ' שסו בהערה, רמז זולאי, שבעיקר ניתן לייחס ליניי את הפיוטים ז-ח מהקדושתא (הרהיט והסילוק) ואחד מפיוטי ט. הייחוס המסופק נרשם גם ב'מאגרים', אך נשמט לחלוטין ממהדורות של צ"מ רבינוביץ (השווה): מחזור פיוטי רבי יניי לתורה ולמועדים, ב, עמ' 292-300. כך או כך, אין ספק בקדמותה של הקדושתא, והיא כנראה קרובה בזמנה ליניי. ראה: אליצור, סוד משלשי קודש, עמ' 370 והערה 185.

35 פיוטי ניני, מדור המסופקים, עמ' שעג. הייחוס המסופק ליניי נרשם גם ב'מאגרים'.

36 תפיסה זו ידועה מדברי חז"ל ומן הפייטנות הקדומה. ראה על כך מאמרי: 'מעמד הר סיני כדוגמא לאחרית הימים', דאצ"ה, גליון 94 (א סיון תשע), עמ' 3-8.

להיות בהר ציון, זה כנגד זה, ומבקש על הגאולה בהר ציון מכוחו של הנעשה בעבר בהר סיני, ואחת מבקשותיו היא: הר ציון יתרוםם וישכון על כל ההרים כפי שהר סיני נתלש ונתרומם מכל ההרים.³⁷

דבר התלשותו והתרוממותו של הר סיני כמרכיב בתפארתו של מעמד נתינת התורה נזכר פעמים נוספות בפייטנות הארצישראלית הקלאסית הקדומה. את דבריהם הנוספים אביא בהמשך, במקומם הראוי³⁸, ואת הפרק הנוכחי אחתום באזכורי אגדתנו ביצירתו הפייטנית של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, בן ארץ ישראל או אחת הקהילות הסמוכות לה במחצית השנייה של המאה התשיעית ותחילת המאה העשירית, הנחשב במדה רבה כמייצג את חוליית המעבר מתקופת הפייטנות הקלאסית לתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת.³⁹ אגדה זו חביבה היתה עליו, והוא הביאה בפיוטיו **ארבע** פעמים, לכל הפחות:

[יז] סדר לשבועות 'שבעה דברים קדומים':

מטו שמים וירדו תרשימים

וגבה סיני מכל ראשים

ובא יי אלהים ועמו כל קדושים.⁴⁰

ביאור: 1 **מטו שמים**: על-פי שמ"ב כב י, ומדרשו: "מלמד שהרכין הקב"ה שמים העליונים על ראש ההר ודיבר עמהן מן השמים... וככתוב האומר (שמ"ב שם): 'ויט שמים וירד'" (מכילתא דר' ישמעאל, פרשת יתרו, מסכתא דבחדוש, פרשה ט, עמ' 238). **תרשימים**: מלאכים. 2 **וגבה סיני מכל ראשים**: כנראה: גבה הר סיני מכל ראשי ההרים האחרים. 3 **ובא יי אלהים ועמו כל קדושים**: על-פי זכריה יד ה, הנדרש על ביאת הקב"ה והמלאכים למעמד מתן תורה; עי' מדרש תהלים, יח יז, עמ' 146.

37 אך בדברי פייטנו בטור 2: "הר סיני **רוֹמְמָתוֹ** שֶׁהָיָה שְׁפָל", אין להכריע אם הכוונה להתרוממות **פיזית**, שההר הוגבה והתרומם באויר העולם, או להתרוממות **רוחנית**, שההר שהיה מזולזל ובלתי־נחשב הפך לחשוב ומכובד בנתינת התורה עליו.

38 ראה להלן, פרקים ו-1.

39 למקומו וזמנו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, ראה: קדושתאותיו של רש"ס אלסנג'ארי, א, עמ' 222-240; יוצרות רש"ס אלסנג'ארי, מבוא, עמ' 237-244. על היותו חוליית מעבר מהפייטנות הקלאסית לתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת, ראה: קדושתאותיו של רש"ס אלסנג'ארי, א, עמ' 241-247; יוצרות רש"ס אלסנג'ארי, מבוא, עמ' 220 ואילך. והנה מקצת הדברים הנוגעים לעניין האחרון: ר' שלמה סולימן היה אפוא פייטן ששורשי יצירתו בסוג הקדושתא נטועים במורשתה של הפייטנות הארץ ישראלית הקלאסית ואף עיקר נופה של פייטנותו מגלה את זיקתו הבסיסית לפואטיקה של תקופה זו. כמה צדדים בקדושתאותיו מצביעים על ראשיתן של התפתחויות מאוחרות המאפיינות את הפייטנות המזרחית המאוחרת, ומבחינה זו ניתן לראות בפייטן חוליה מקשרת בין הפייטנות הקלאסית לבין זו המאוחרת" (קדושתאותיו של רש"ס אלסנג'ארי, א, עמ' 247).

40 קדושתאותיו של רש"ס אלסנג'ארי, ב, עמ' 120.

[יח] פיוט סדר עולם 'אז קדם נבראים':

אֵשֶׁשׁ שֶׁפֶל גִּבְנוֹנִים

אֶל שְׁמֵי מְעוֹנִים

נַעֲלָה צִיר אֲמוֹנִים⁴¹.

ביאור: 1 **אֵשֶׁשׁ**: נתחזק והוגבה. **שֶׁפֶל גִּבְנוֹנִים**: השפל שבהרים, הוא הר סיני. | 2 **אֶל שְׁמֵי מְעוֹנִים**: ייתכן שחוזר לטור שלפניו (היינו, הר סיני הוגבה לשמים) וייתכן שיורד לטור שלאחריו (כלומר, אל השמים עלה משה רבינו). **שְׁמֵי מְעוֹנִים**: סמיכות נרדפים. **מְעוֹנִים**: שמים. | 3 **צִיר אֲמוֹנִים**: משה רבינו.

[יט] פיוט 'אדני אדמה היו מתפרקים' מהקדושתא לשבועות 'ארזים שברת':

גָּעְשׁוּ וְרָעְשׁוּ מִמְּקוֹמָם הָרִים / וְנָמוּ אָנָּה יַחֲנֶה יוֹצֵר הָרִים

דְּבַר תְּבוֹר: אָנִי גְבוּהַ מִפֶּל הָרִים / וְעָלִי יַחֲנֶה שׁוֹקֵל בְּפֶלֶס הָרִים

הָרִים קוֹל כְּרָמֶל וּבִתּוֹךְ יָם בָּא / וְנָם: בִּי יַחֲנֶה נַעֲרָן בְּסוּד קְדוּשִׁים רָבָה

וּגְבָהוּתוֹ אוֹתוֹ תַּעֲבֶה / וְלֹא נֶאֱמַר לוֹ בְּרוּךְ הַבָּא

5 **זַע סִינִי וְלֹא דְבַר מְאוֹמָה / וְנָם: אָנִי קָטוֹן וְאִיךָ בִּי יַחֲנֶה שׁוֹכֵן רוּמָה?**

חִי הַשִּׁיבּוֹ: עָלֶיךָ אֶתְקַדְמָה / הַשְּׁפֹלֶת עֲצָמָךְ - וְאוֹתָךְ אֲרוּמָה!⁴²

ביאור: הקטע מתאר את ויכוח ההרים על מי מהם תינתן התורה, שבסיומו אומר הקב"ה להר סיני שיגביהו מפני שהשפיל את עצמו. | 1 **גָּעְשׁוּ וְרָעְשׁוּ מִמְּקוֹמָם הָרִים**: על-פי תהלים יח ח. **ונמו**: ואמרו. **אָנָּה יַחֲנֶה יוֹצֵר הָרִים**: היכן ובאיזה הר ישרה ('יחנה') שכינתו הקב"ה ('יוצר הרים', על-שום עמוס ד יג) לתת עליו את התורה. | 2-4 **דְּבַר תְּבוֹר [...] וְלֹא נֶאֱמַר לוֹ בְּרוּךְ הַבָּא**: הכל על-פי מדרש תהלים, סח ט, עמ' 318, המצוטט לעיל, הערה 2. **שׁוֹקֵל בְּפֶלֶס הָרִים**: כינוי להקב"ה, על-שום ישעיה מ יב. **ובתוך ים בא**: על-פי ירמיה מו יח, וראה מדרש תהלים הנזכר. **ונם**: ואמר. **נַעֲרָן בְּסוּד קְדוּשִׁים רָבָה**: כינוי להקב"ה, על-פי תהלים פט ח. **וגבחותו**: גאווה. **אותו תעבה**: גרמה לו שיהיה נתעב, מאוס. ראה מדרש תהלים, שם: "אמר הקב"ה: כבר נפסלתם לפני בגבחות שיש בכם, כולכם פסולים לפני". ולשון הצלעית על-פי משלי טז ה. | 5-6 **זַע סִינִי [...] עָלֶיךָ אֶתְקַדְמָה**: על-פי פסיקתא רבתי, פיסקא ז (מצוטט בשלמותו לעיל, ליד הערה 2): "זה סיני, שהשפיל עצמו לומר שאני נמוך, ועל ידי כן תמך הקב"ה כבוד עליו, וניתנה עליו התורה". **ונם**: ואמר. **שׁוֹכֵן רוּמָה**: שוכן מרומים, הקב"ה. **חִי: הקב"ה. עָלֶיךָ אֶתְקַדְמָה**: אתגלה עָלֶיךָ קודם לכל ההרים. **הַשְּׁפֹלֶת עֲצָמָךְ**: "זה סיני שהשפיל עצמו לומר שאני נמוך" (פסיקתא רבתי, לעיל).

41 קדושתאותיו של רש"ס אלסנג'ארי, ב, עמ' 162.

42 קדושתאותיו של רש"ס אלסנג'ארי, ב, עמ' 80-81.

את אזכורו הרביעי של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי לאגדתנו אביא להלן⁴³, וכאן אוסיף עוד שתי מובאות פייטניות השייכות – בספק – לפרק הנוכחי:
[כ] קדושת יח' לחודש סיון 'אחדש ארשת שפה בנעימים', לר' לעזר חזן (ארץ ישראל, המאה התשיעית):

בסיון סע לסיני לשמחו

על כל הרים רוממו והצלילו⁴⁴.

ביאור: 1 **בסיון**: בחודש סיון. **סע**: הסיע הקב"ה את ישראל. **לשמחו**: כדי לשמחם בנתינת התורה. | 2 **רוממו והצלילו**: רומם והגביה את הר סיני. וראה עוד להלן בסמוך, בגוף המאמר.

את "על כל הרים רוממו" ניתן כמובן להסביר, שהר סיני נחשב ונתעלה משאר ההרים בכך שניתנה עליו התורה. אך אפשר שכוונת הפייטן לרוממות ממשית ו'גשמית', שהר סיני נתגבה והתרומם על שאר ההרים⁴⁵.

וספק זה קיים גם בפיוט קדום אחר:

[כא] פיוט 'אז מכל קצב פילסתה שביעי' לראש השנה, לפייטן קדום:

ותלול וגבוה נישאתה שביעי⁴⁶.

ביאור: **ותלול וגבוה**: מן ההרים התלולים והגבוהים. בכתב־היד: 'וגבוה', ותיקנתי ל'וגבוה' כהמלצת ש' אליצור, בביאורה שם. **נישאתה**: הגדלת, רוממות, לשון חשיבות. אך אפשר שהכוונה להגבהת ההר ממש. **שביעי**: את הר סיני. השווה מדרש תהלים, צב ב, עמ' 402: "שבעה הרים ברא הקב"ה, ומכולם לא בחר אלא בהר סיני, שנאמר: 'ההר חמד אלהים לשבתו'".

43 להלן, פרק ז סעיף א.

44 ע' פליישר, 'קדושתאורי'ח לראשי חדשים ולחנוכה מאת לעזר החזן', קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר ט (יט), ירושלים תשמ"ע, עמ' 53. לזהות הפייטן, לזמנו ולמקומו, ראה שם, עמ' 43-44.

45 אפשר שגם ברכת המזון מפויטת לחג השבועות 'יה בענן כבוד', מתקופת הפייטנות הקלאסית, מזכירה את הגבהת ותליית ההר. אך לא ניתן לקבוע זאת בוודאות מפאת שהפיוט לקוי בדיוק במקום החשוב לענייננו. בברכת מזון מפויטת זו נאמר:

יה בענן כבודו נגלה

[הר סיני] נתלה

ומשה גש ועלה

(ברכות מזון מפויטות, עמ' 431. תיבת 'נגלה' שבטור 1 קטועה בכת"י: 'נ.ל..', והושלמה בידי המהדיר).

טור 2 קטוע בכתב־היד והושלם בידי, כי אקרוסטיכון 'יהודה' שבכל אחת ממחרוזות הפיוט מחייב שהטור יפתח באות ה"א, ומסתבר אפוא להשלים: "הר סיני" (אפשר גם: "הר חורב"). אמנם כמובן, שאין הדבר חלוט, כי ניתן להציע השלמה אחרת: [נהר כגיגית עליהם] נתלה, "אע"פ שהשלמה זו אינה מסתברת מאחר שדעת התלמוד בבלי על כפיית ההר כגיגית אינה מופיעה בשום פיוט קלאסי קדום; ע' לעיל, ליד הערה 22 ובה. אליצור, סוד משלשי קודש, עמ' 479.

גם כאן אין לדעת אם 'נְשֹׂאֲתָהּ' הוא חשיבות ורוממות, או הגבהה של ממש, שההר הועמד באויר העולם⁴⁷.

ד. בפייטנות המאוחרת

גם כמה פייטנים מאוחרים יותר, שפעלו בתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת (הפותחת, למקובל במחקר, במאה התשיעית) ולאחר מכן, מזכירים את עניינה של תלישת הר סיני והגבתו באויר העולם, ומהקשרם הרחב של דבריהם ניכר שהגבתה ההר נעשתה כדי לרומם ולהאדיר את מעמד נתינת התורה. הנה דבריהם:

[כב] סילוק 'כי כל ההרים פסלתה' לשבועות, מפייטן לא נודע (שאין סיבה להקדימו למאה העשירית):

שְׁמַיִם נָטְפוּ בֹסֶם / וְהָאָרֶץ מְזֻמָּת
וְכָל הַגְּבָעוֹת מְשֻׁרְרוֹת / וְכָל גְּבֵעָה נְשֹׂאֲתָה
וְכָל הָר גְּבוּהָ נְמוֹךְ / מִטּוּ הַכֶּרְמֶל וְסִינִי נְתָרוֹמָם
וְאֵל מְכֻרָזוֹ בְּרָאשׁוֹ⁴⁸.

47 ראה גם קדושתא 'ארץ מטה ורעשה' לר' אלעזר בירבי קליר:

הוד אַפְדְּנוּ נָטָה
וְעַל גְּבֻנוֹ אוֹתוֹ הָטָה
וְזֶה סִינִי גְּאוֹת עֶשְׂתָה
חִידָתוֹ כְּעַל אֲבִירָה הָעֶשְׂתָה

(קדושתאות ליום מתן תורה, עמ' 89; מחזור שבועות, עמ' 182).

ביאור: 1-2 ה' **הוד אַפְדְּנוּ נָטָה וְעַל גְּבֻנוֹ אוֹתוֹ הָטָה**: 'אַפְדְּנוּ' הוא אהלו (עי' דניאל יא מה), וכאן הוא כינוי לשמים. ומשמע העניין: את השמים מלאי ההוד נטה הקב"ה על הר סיני (גבנון, על-שום תהלים סח טז). השווה: "מלמד שהרכין הקב"ה שמים העליונים על ראש ההר ודיבר עמהן מן השמים... וכתוב האומר (שמ"ב שם): 'אֵיט שמים וירד'" (מכילתא דר' ישמעאל, פרשת יתרו, מסכתא דבחודש, פרשה ט, עמ' 238). | 3 **וְזֶה סִינִי**: הר סיני. והלשון על-פי שופטים ה; ומשום האקרוסטיכון בצרך הפייטן לפתוח את הטור באות ו. | 4 **חִידָתוֹ**: כינוי לתורה, עי' מדרש תהלים, עז א, עמ' 344. **כְּעַל אֲבִירָה הָעֶשְׂתָה**: כנראה: הר סיני 'הולבש' בהוד התורה, שירדה עליו ככנף ('אברה'). ודברי פייטנו כאן: "זֶה סִינִי גְּאוֹת עֶשְׂתָה", אינם נראים כמדברים על התגבחות הר סיני אלא על הפיכתו לחשוב ונכבד, בכך שניתנה עליו התורה.

48 מחזור פיוטי רבי ינאי לתורה ולמועדים, ב, מהדורת צ"מ רבינוביץ, תל-אביב תשמז, עמ' 299, מתוקן מהעתקה שב'מאגרים' על-פי כת' קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 335,96. רבינוביץ הכליל את הסילוק בין פיוטי ינאי, מפייטני ארץ ישראל הקדומים ביותר (וזמנו משוער למאה הששית), אבל ב'מאגרים' ייחסוהו לפייטן אנונימי שפעל "לפני שנת 1050" (=ד'תתי), ולכן נוטה דעת ש' אליצור (במכתב פרטי, מיום כו בניסן תשפ): הסילוק המקורי 'כי כל ההרים פסלתה' שייך לקדושתא הקדומה 'אמנה פילשתה', שאע"פ שאין סיבה לייחסה לפייטן הקדום ינאי (כפי שהסתפק בכך מ' זולאי, ראה: פיוטי ינאי, מדור המסופקים, עמ' שסו ואילך), היא נראית קדומה מאוד וקרובה לזמנו, ובוודאי אינה מאוחרת למאה השביעית. לעומת זאת, הסילוק המורחב שהדפיס צ"מ רבינוביץ (הפותח גם הוא 'כי כל ההרים פסלתה') נראה כעיבוד מאוחר של הסילוק הקדום. הוא

ביאור: 1 **ושמים נטפו בוסם**: השמים נטפו בשמים. וכך בפיוט סדר עולם 'יי קנני ראשית דרכו' (מהקדושתא 'ארץ מטה' לר' אלעזר בירבי קליר): "וַיֵּטֶם וַיְסִיעֶם מִמְּקוֹמָם וּמִסָּעָם / וְהָיוּ נוֹטְפִים בְּשָׁם מַזִּיעַם" (קדושתאות ליום מתן תורה, עמ' 116). היינו: הקב"ה הטא והסיע את השמים (בעניינם דיבר בטורים הקודמים), והם היו נוטפים בושם כמו זיעה. והעניין חוזר בפיוט סדר עולם 'אראלי ערפל' לקליר: "שָׁמַיִם מוֹרְנוּטָפוֹ / הָרִים עֹסִים הָטִיפוֹ / בְּקִטְרוֹת קְלוּלָה // שְׁעָרֵי גֶן עֵדֶן / כָּל בְּשָׁמִים עֵדֶן / וְהַעוֹלָם נִתְמַלָּא" (קדושתאות ליום מתן תורה, עמ' 280, בצירוף התיקון הקל המוצע שם בביאור לטור 281). ואיני יודע מקור העניין. השווה בבלי, שבת פח ע"ב: "כל דבור ודבור שיצא מפי הקב"ה נתמלא כל העולם כולו בשמים". אך שם לא נאמר שהבשמים הוטפו מן השמים. ושמא דרשו כן מ"אף שָׁמִים נָטְפוּ" (תהלים סח ט; שפסוקים ח-י נדרשו הרבה לעניין מתן תורה). | 2-1 **והארץ מזמרת וכל הגבעות משוררות**: איני יודע מקור בדברי חז"ל, שהארץ והגבעות זמרו ושוררו במתן תורה. והשווה בבלי, פסחים קיח ע"א, ש"הָרִים רָקְדוּ כְּאֵילִים" (תהלים קיד ד) נדרש על מתן תורה. **וכל גבעה נשאת**: כנראה: כל גבעה נישאה והתרוממה לפאר להקב"ה. והלשון על-פי ישעיה ל כה. | 3 **וכל הר גבוה נמוך**: כל הר גבוה (שתבע שהתורה תינתן עליו) - הונמך. **מט הכרמל**: הר הכרמל (שגם כן דרש שהתורה תינתן עליו בזכות גובהו) התמוטט. השווה מדרש תהלים, סח ט, עמ' 318 (צוטט בשלמות לעיל, הערה 2): "כיון שביקש הקב"ה ליתן תורה לישראל, בא כרמל מאספמיא ותבור מבית אלים... זה אומר: נקראתי הר תבור, עלי נאה שתשרה שכינה, לפי שאני גבוה מכל ההרים... וזה אומר: אני נקראתי הר הכרמל, עלי נאה שתשרה שכינה... אמר הקב"ה: כבר נפסלתם לפני בגבהות שיש בכם, כולכם פסולים לפני... התחילו כל ההרים מתרעמים ומתמוטטים, שנאמר (שופטים ה ה): 'הרים נזלו מפני יי'...'. **וסיני נתרוםם**: הר סיני התרומם והוגבה מכל ההרים. | 4 **ואל מכריו בראשו**: הקב"ה ירד על ראש ההר (שמות יט כ) וממנו הכריז את עשרת הדברות (שנתייטו בטורים הבאים).

ובעד נוסח אחר נמסרו טורי הסילוק בשינויים, שחלקם משמעותיים:
[כג] סילוק 'כי כל ההרים פסלתה' לשבועות, לפי עד נוסח אחר:

וְשָׁמַיִם נוֹטְפוֹת בְּשָׁם / וְהָרִים מְזַמְרִת
וְכָל גִּבְעָה נִשְׂוָאָה נִשְׂפָּלֶת / וְכָל עֲצִים מְרַנְנִים
כָּרְמֵל נִפְסָל / וְתַבּוֹר נִמָּאס / סִינִי מִתְרַוֵּם
וְאֵל מִכְרֵיו בְּרָאשׁוֹ⁴⁹.

ביאור (רק לפרטים שנתחדשו): 2 **גבעה נשואה**: גבעה גבוהה. **וכל עצים מרננים**: כנראה על-פי דה"א טז לג: "אֲזָ יִרְנְנוּ עֲצֵי הַיַּעַר מִלִּפְנֵי יי'...". אך לא מצאתי שהפסוק נדרש על מתן תורה.

מכך שפייטננו נקט "סיני מתרומם" כניגוד ל"נפסל" ו"נמאס", ולא ביטוי אחר, כמו "סיני נבחר",

מופיע בשני כתבי יד, ובשניהם - בהקשר של קדושתאות כלאיים מאוחרות, ואי אפשר אפוא לקבוע את זמנו של המעבד. עד כאן דברי אליצור.

49 הותקן ב'מאגרים' על-פי כתי' אוקספורד, ספריית הבודליאנה f.20,54-55.

המתאים יותר לשמש כניגוד ללשונות פסילה ומיאוס, משתמע, ש"סיני מתרומם" הוא התרוממות פיזית של ההר, שנתלש ונעמד בגובהו של עולם, ולא התרוממות והתנשאות רוחנית גרידא בהיבחרו לנתינת התורה.

אמשיך בהבאת לשונות הפיוטים הנוגעים לענייננו:

[כד] שבעתא 'ויי יום חשף תעלומות' לשבועות, לר' יצחק בר לוי (אבן מר שאול), מפייטני ספרד (אנדלוסיה) במאה העשירית:

יום צור כל היצורים

ואדיר אדירים

הר סיני הרים מכל הרים

הרים גבגבים⁵⁰.

ביאור: 1 יום: יום מתן תורה. | 2-1 צור כל היצורים ואדיר אדירים: כינוי להקב"ה, שיצר את כל היצורים ואדיר על כל אדירים. | 3-4 הר סיני הרים מכל הרים, הרים גבגבים: את הר סיני הרים מכל ההרים שעליהם נאמר "הרים גבגבים" (תהלים סח יז).

[כה] פיוט סדר עולם 'אז טרם כל פועל' לשבועות, לרב שלמה בן יהודה גאון (מגאוני ארץ ישראל, בשנים ד'תשפו-תתיא, 1026-1051):

תרגלם למדבר סיני / וכנס ממלכת כהני / שוכן זרותים

תת למו חקים / ומשפטים צדיקים / באצבע חרותים

תלה סיני בכבודו / תת על שמים הודו / ותהלתו במי מתים⁵¹.

ביאור: 1 תרגלם: הנהיגם, היינו, הנהיג והוביל את ישראל. וכנס: כינה אותם, את ישראל. ממלכת כהני: שמות יט ו: "ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש". שוכן זרותים: הקב"ה, השוכן בשמים. זרותים: שמים, על-שום ישעיה מ יב: "מי מדד בשעלו מים ושמים בזרת תכן". | 2 תת למו: לתת להם, לישראל. חקים ומשפטים צדיקים: את התורה. והלשון על-פי דברים ד ח. באצבע חרותים: לוחות הברית, על-פי שמות לא יח, לב טז. | 3 תלה: עשאו תל, הגביהו. בכתב-היד נכתבה התיבה בכתב מלא: 'תילה', המלמדנו שיש לנקדה כמוצע בפנים ולא 'תלה'. בכבודו: לכבודו של הקב"ה. תת על שמים הודו: לתת על השמים את הודו. והלשון על-פי חבקוק ג ג. ותהלתו במי מתים: כנראה: תהילתו של הקב"ה עלתה בשל המתים במים. כלומר, ישראל היללו ושרו להקב"ה כשראו את מצרים מתים בים. עי' שמות יד ל ואילך.

50 ע' פליישר, 'חדשות ביצירתו של ר' יצחק בר לוי (אבן מר שאול)', מחקרי לשון: מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' ברי-אשר ואחרים, ירושלים תשמג, עמ' 436 [ע' פליישר, השירה העברית בספרד ובשלוחותיה, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תשע, עמ' 587]. ר' יצחק בר לוי פעל בדורו של דונש בן לבראט (נולד סביבות שנת ד'תרפ, 920), והיה רבו של ר' יונה אבן-ג'נאח, גדול המדקדקים האנדלוסיים. ראה על כך: ע' פליישר, 'הפייטן ר' יצחק בר לוי ופיוטיו', בספרו: השירה העברית בספרד ובשלוחותיה, עמ' 539

[כז] רהיט 'וכל העם רואים אדון עולמים', לפייטן לא נודע:

וְכָל הָעָם רֹאִים זֶה סִינִי לְעֶרְפֶּל מִקֶּץ
חֲמֵשׁ מֵאוֹת רִקִּיעַ הֶתְקַף
טוֹב אוֹתוֹ הָטָה וְסִינִי זָקָף⁵².

ביאור: 1 וכל העם רואים: שמות כ טו. זה סיני: הר סיני הניצב לפניו. לערפל מקף: על-פי דברים ד יא, ועוד. | 2 חמש מאות רקיע הֶתְקַף: הרקיע שחוזק ונקבע במרחק חמש מאות שנה מהלך מהארץ (עי' בראשית רבה, ו, עמ' 45. בכת"י אחר, שעל-פיו הותקן הפיוט ב'מאגרים': "חמש מאות שנה רקיע הותקף"). | 3 טוב: הקב"ה. אותו: את הרקיע (הנוכח בטור קודם). הטָה: הוריד על הר סיני. ראה מכילתא דר' ישמעאל, פרשת יתרו, מסכתא דבחוודש, פרשה ד, עמ' 216: "הרכין הקב"ה שמים התחתונים ושמי השמים העליונים על ראש ההר". וסיני זָקָף: את הר סיני הגביה ורומם.

ואחד מן הפייטנים, ר' בנימין בירבי שמואל (ביוזנטיון; תחילת המאה האחת-עשרה), מגלגל אגדה זו ביצירותיו שלוש פעמים, לכל הפחות.
[כז] רשות 'בששה לחדש נתנו עשרת הדברות לסגלה' לשבת שלפני שבועות:
וְהוּא בְּעֶצְמוֹ עַל בְּנֵי בְחִירָיו נִגְלָה / בְּקוֹל בְּרָק וּבְזָק וְלֹהֵב אֵשׁ אוֹכְלָה
[...]

הערה 3 (הערה זו אינה בגירסה ראשונה של מאמרו שהופיעה ב: ספר חיים שירמן: קובץ מחקרים, בעריכת ש' אברמסון וא' מירסקי, ירושלים תשל, עמ' 285 ואילך).

51 ג' סדן, סדר עולם לשבועות מאת ר' שלמה גאון על-פי כתבייד מן הגניזה, ע"ג, תל-אביב תשסג, עמ' 91-92. בנוגע לצלעית "תָּלָה סִינִי בְּכַבּוּדוֹ" שבפיוט, נתפרש במהדורה: "תִּלְהָה - הגביהו, עשאו תל. והכוונה מטאפורית, דהיינו החשיב אותו [=את הר סיני] יותר משאר ההרים. השווה תהלים סח טז-יט; בבלי, סוטה ה ע"א; בראשית רבה, צט א, עמ' 1271-1272" (סדר עולם לשבועות [הנ"ל], עמ' 92, ביאור לטור 150. צוטט כאן בעריכה קלה והמוסגר נוסף ממני. המקורות החז"ליים שצויינו כאן הובאו - בהתאמה - לעיל, ליד הערות 3, 5). אולם, אחרי שמצאנו לפייטנים רבים המדברים בהתגבחותו הפיוטית של הר סיני במעמד מתן תורה, אין כל צורך להוציא את דברי הפייטן מפרשטם.

52 א"מ הברמן, פיוטים נבחרים לחגים ולמועדים, לוד תשנב, עמ' 143. בעדי נוסח אחרים נפתח הרהיט "רואים אדון עולם" או, לרוב: "רואים אדון עולמים". מחברו של הרהיט לא נודע. ב'מאגרים' ייחסוהו לר' פינחס הכהן, משלהי התקופה הקלאסית (אמצע המאה השמינית), כי החשיבו את הרהיט כחלק מהקדושתא שלו לשבועות 'שיר השירים אידרתי לאל', אך ש' אליצור שללה את הייחוס והשמיטה את הפיוט ממהדורתה לפיוטו ר' פינחס הכהן (ראה: פיוטו רבי פינחס הכהן, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשסד, עמ' 361; והקדושתא הנוכרת נדפסה שם, עמ' 355-361), כי לכל חמש העתקותיו אין חזקת ודאות של ר' פינחס הכהן. בארבע מהן אין הפיוט מופיע לצד פיוטו ר' פינחס, וכת"י היחידי שהרהיט הועתק בסמיכות לפיוט ודאי של ר' פינחס הכהן, הוא כת"י מעורב, ובין הפיוט הודאי של ר' פינחס לבין הרהיט שלנו מופיע הפיוט הור' 'אילני פירות' (ש' אליצור במכתב פרטי מיום ו באייר תשפ). בתנאים כאלו קשה לדעת מי מחבר הרהיט, וגם ייחוסו של מ' זולאי לר' שלמה סולימן אלסג'ארי (ראה: הברמן, שם, עמ' 142), אין לו על מה לסמוך (ראה: קדושתאותיו של רש"ם אלסג'ארי, א, עמ' 48-49).

והטָה וְהָרְכִין כָּל שְׁמֵי מַעְלָה / וּפָתַח בָּהֶן כְּמִין אֲרָבָה גְדוֹלָה
וְהָרַס סִינִי מִמְקוֹמוֹ תִּלְשׁ וְהִתְלָה / וְהִכְנִיס רִאשׁוֹ בְּתוֹךְ עֲנִי זְבוּלָה
וְהִצִּיב תַּחְתּוֹ דְּגְלֵי נִדְגָּלָה / וּפָתַח: אֲנִכִּי אֲשֶׁר פְּדִיתִיךָ מִפֶּרֶךְ עֲגָלָה.⁵³

ביאור: 1 והוא בעצמו: הקב"ה בעצמו. בני בחיריו: בני ישראל שנבחרו לו לעם. אש אוכלה: התיאור על-פי דברים ד כד, ולשון הפייטן על-פי ישעיה כט ו. 2 והטה והרכין כל שמי מעלה: ראה מכילתא דר' ישמעאל, פרשת יתרו, מסכתא דבחוודש, פרשה ד, עמ' 216: "הרכין הקב"ה שמים התחתונים ושמי השמים העליונים על ראש ההר, וירד הכבוד והוצע על גב הר סיני...". 3 והתלה: ותלה באויר. עניי וזולה: עניי השמים. 4 תחתיו: תחת ההר. דגלי נדגלה: שבטי ישראל, וכינוי 'נדגלה' לישראל הוא על-פי שיה"ש ו ד. אנכי אשר פדיתך מפרך עגלה: על-פי שמות כ ב: "אנכי יי' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים". עגלה: מצרים, והכינוי על-פי ירמיה מז כ.

[כח] פיוט סדר עולם 'אדני רגובה עד לא הטבעו' לשבועות (מקדושתא 'ארוכה מארץ מדה):

שְׁרָשֵׁי הָרַס סִין תִּלְשׁ מִמְּסֻבּוֹ

שְׁמִים הָעֲלִיּוֹנִים וְהַתַּחְתּוֹנִים הָרְכִין עַל גְּבוֹ
שְׁרָתָה עָלָיו שְׁכִינַת סִנְקְלִיטוֹ וְהוֹד מְרָכְבוֹ
שְׁנִים וְעֶשְׂרִים אֵלֶּף מְרַכְבוֹת לִוְהָטִים סִבִּיבוֹ.⁵⁴

ביאור: 1 הר סין: הר סיני. ממסבו: ממושבו, ממקומו. 2 שמים העליונים והתחתונים הרכין על גבו: של הר סיני. ראה מכילתא דר' ישמעאל, פרשת יתרו, מסכתא דבחוודש, פרשה ד, עמ' 216: "הרכין הקב"ה שמים התחתונים ושמי השמים העליונים על ראש ההר, וירד הכבוד והוצע על גב הר סיני...". 3 שכינת סנקליטו: 'סנקליטים' הם יועצים, וכאן הוא כינוי למלאכים (שהקב"ה כביכול מתייעץ עמם, עי' בבלי, סנהדרין לח ע"ב: "אין הקב"ה עושה דבר אלא אם כן נמלך בפמליא של מעלה"). כלומר: השכינה שירדה עם המלאכים הסוכבים אותה. והוד מרכבו: כנראה: מרכבו (כסא הכבוד) ההדור. 4 שנים ועשרים אלף מרכבות לוהטים סביבו: ראה פסיקתא דר"כ, יב כב, עמ' 220: "שירדו עם הקב"ה לסיני עשרים ושנים אלף מרכבות".

[כט] סילוק 'בששה לחדש נתנו לישראל עשרת הדברות' לשבועות (מהקדושתא הנזכרת):

אֲמֵרוֹת טְהוֹרוֹת בָּתַתּוּ לָעַם שׁוֹמֵר אֲמוּנִים
הָרְכִין שְׁמִים תַּחְתּוֹנִים וְשְׁמֵי הַשְּׁמַיִם הָעֲלִיּוֹנִים
וְהִצִּיעַם עַל גְּבִי הָרַס סִינִי

[סדר תפלות השנה למנהג קהלות רומניא עם הלכות ופירושים מ'המאסף' ר' אליה הלוי], קושטא רע, עמ' 284 (בנדפס לא סופרו העמודים, וספורי הוא לפי העותק הדיגיטלי של הסידור שבתוכנת 'אוצרות התורה', וכותר הסידור נקבע על-פי רישום מפעל הביבליוגרפיה העברית, מספר מערכת: 306652); סדור תפלות השנה למנהג קהלות רומניא, ויניציאה רפג, דפים קעא ע"ב - קעב ע"א.

54 מחזור שבועות, עמ' 345.

כַּאֲדָם שְׁמַצִיעַ כָּר עַל גְּבִי מִטָּה בְּתַקּוּנִים
 5 וְנִתְלַשׁ הָהָר מִמְּקוֹמוֹ וְנִגְלָה עָלָיו אֲדוֹנֵי הָאֲדוֹנִים
 וּפְתַח אֶשְׁכּוֹ בְּרָקִיעַ וְהִכְנִיס רֹאשׁ הָהָר בְּתוֹכוֹ בְּחִבּוּנִים
 וְחֶשֶׁךְ וְעָרְפֶּל כֶּסֶה הַר סִינִי בְּאֶשְׁמֻנִים.⁵⁵

ביאור: 1 אמרות טהורות: התורה, והכינוי על-פי תהלים יב ז. בתתו: כשנתן. לעם שומר אמונים: לישראל, והכינוי על-פי ישעיה כו ב. | 2-4 הרכין שמים תחתונים [...] על גבי מטה בתקונים: ראה מכילתא דר' ישמעאל, פרשת יתרו, מסכתא דבחדש, פרשה ד, עמ' 216: "הרכין הקב"ה שמים התחתונים ושמי השמים העליונים על ראש ההר, וירד הכבוד והוצע על גב הר סיני, כאדם שהוא מציע את הכר על ראש המטה". הר סינים: הר סיני. בתקונים: כדי שתהא מתוקנת וערוכה. | 5 אדוני האדונים: הקב"ה. | 6 בחביונים: עד שראש ההר היה חבוי ונסתר. | 7 וחשך וערפל כסה הר סיני: על-פי דברים ד יא. באשמונים: במחשכים.

כפי שיראה כל מתבונן, תיאוריו של פייטן זה מבוססים על דברי 'פרקי רבי אליעזר' (=מקור ו), ולא על שאר מדרשים המדברים על התגבהות ההר. וכן נהגו פייטנים נוספים. [ל] מערבית 'אנכי אחת דבר בקדשו' לשבועות, לר' יוסף ב"ר יעקב (צרפת; סביבות המאה השתים-עשרה):

אָז מְרַאשׁוֹן בְּחַר לוֹ סִינִי
 בְּמִרוֹם הָרִים הָעֶלְיָה לוֹ סִינִי
 גָּאֲתוֹ וְעָזוֹ וְהוֹדוּ שֵׁם בְּסִינִי
 דְּמוֹת אֵשׁ אוֹכֶלֶת מְרַאֲהוּ בְּסִינִי
 5 הַר חֲמַד אֱלֹהִים לְשִׁבְתּוֹ סִינִי
 וְחִלּוֹן בְּרָקִיעַ פֶּתַח נֶגֶד סִינִי
 זְמַן בְּקֶרְבּוֹ רֹאשׁ הַר סִינִי
 חֲבִינּוֹ בְּשַׁחַק וְרָגְלָיו עַל הַר סִינִי.⁵⁶

ביאור: 1 אז מראשון בחר לו סיני: כבר מלפני בריאת העולם בחר הקב"ה את הר סיני כמקום נתינת התורה. ראה על כך: גרנט, או מלפני בראשית, עמ' 147 ואילך. | 2 במרום הרים העלה לו סיני: הקב"ה העלה את הר סיני 'למרום הרים', למקום גבוה, לשמים. 'מרום הרים' על-פי מל"ב יט כג. | 4 דמות אש אוכלת מראהו: על-פי שמות כד יז: "וּמִרְאָה כְּבוֹד יְיָ כְּאֵשׁ אוֹכֶלֶת בְּרֹאשׁ הָהָר", והוא תיאור גילוי השכינה. | 5 הר חמד אלהים לשבתו: על-פי תהלים סח יז. | 6 וחלון ברקיע [...] על הר סיני: ראה להלן בסמוך, בגוף המאמר.

55 מחזור שבועות, עמ' 358.

56 מחזור שבועות, עמ' 47. אך בהמשך הפיוט מתאר הפייטן את כפיית ההר בהתאם למסורת התלמוד הבבלי, ראה להלן בנספח. ליד הערה 120. זמנו של הפייטן לא נודע, רק שהוא מאוחר לר' מאיר ב"ר יצחק ש"צ בוורמייזא, בן המחצית השנייה של המאה האחת-עשרה. ראה: מחזור פסח, מבוא, עמ' כג.

כמובן שדברי פייטננו: "וַחֲלוֹן בְּרָקִיעַ פֶּתַח נֶגֶד סִינִי / זָמַן בְּקָרְבוֹ רֹאשׁ הָרַסִּינִי / חֲבִילוֹנוּ בְּשַׁחַק וְרָגְלָיו עַל הָרַסִּינִי" (טורים 6-8), מייסדים על התיאור ב'פרקי רבי אליעזר' (=מקור ו): "בששה בסיון נגלה הקב"ה על ישראל בהר סיני, וממקומו נתלש הר סיני ונפתחו השמים, ונכנס ראש ההר בשמים וערפל מכסה את ההר, והקב"ה יושב על כסאו ורגליו עומדות על הערפל..." וכך גם דברי הפייטן שבתחילת המובאה: "בְּמָרוֹם הָרִים הָעֶלָה לֹא סִינִי" (טור 2). היינו, הקב"ה העלה והגביה את ההר ל"מרום הרים", לשמים.

פייטן נוסף תמך, כפי הנראה, את תיאורו בדברי 'פרקי רבי אליעזר' הנוכרים: [לא] פיוט מי כמוכה 'מי כמוך אדיר המולה' לשבועות, לר' יהושע בר כלפה (פוסטאט; סוף המאה העשירית):

גִּבְנָנִים דַּעַךְ וְשָׁמַם מִסְלָה
דָּהָרוּ הָרִים וְנָזְלוּ בַּחֲיֵלָה
הִטָּה שְׁמַיִם וַיֵּרֶד בְּגִדְלָה
וְהִגְבִּיהַ סִינִי וַמָּאֵד מָאֵד נַעֲלָה
5 זַע כְּרָמֶל וְנִמְלָא חֲלָחֶלָה
חָשׁ וּבָא בֵּינָם וַיֵּשֶׁר מִסְלָה
טָבְעוּ וַקְבְּעוּ בְּאַרְץ מְהַלְלָה⁵⁷.

ביאור: 1 **גבננים**: הרים; עלי-פי תהלים סח יז. **דעך**: השפיל, הנמיך. **ושמם מסלה**: הפכם לדרך סלולה לישראל. ראה ספרי, במדבר, פסקא פג, עמ' 79: "הרי שבעה עננים היו... ואחד מלפניהם, הגבוה מנמיכו והנמוך מגביהו, ומכה את הנחשים ואת העקרבים ומכבד ומרביץ לפניהם". 2 **דהרו הרים**: ההרים נתקבצו במרוצה. ואולי 'דהרו' פירושו: נתגאו. וכל הטור מבוסס על המדרשים המתארים את ריב ההרים על הזכות שתינתן עליהם התורה; עי' לעיל, פרק א. **ונזלו**: התמוטטו בעקבות דברי הקב"ה להם: "כבר נפסלתם לפני בגבהות שיש בככם". והוא עלי-פי שופטים ה ה: "הָרִים נָזְלוּ מִפְּנֵי יי", ומדרשו על ריב ההרים בקבלת התורה; עי' במובא לעיל, הערה 2. **בחילה**: בפחד. 3 **הטה שמים וירד**: עלי-פי שמ"ב כב י, ומדרשו במכילתא דר' ישמעאל, פרשת יתרו, מסכתא דבחדש, פרשה ט, עמ' 238-239: "הרכין הקב"ה שמים העליונים על ראש ההר ודיבר עמהן מן השמים... וכן הוא אומר: 'זיט שמים וירד, וערפל תחת רגליו'". 5 **זע כרמל**: נודעוהר הכרמל. **חלחלה**: פחד. 6 **חש**: מיהר. **ובא בים**: עבר את הים כדי להשתתף במתן תורה. **וישר מסלה**: כנראה: נע במסלול ישר (המהיר ביותר) כדי להגיע למתן תורה. וכל הטור עלי-פי בבלי, מגילה כט ע"א; ראה ביאור טור הבא. 7 **טבעו**: ייסדו, את הר הכרמל. **וקבעו בארץ מהללה**: עתיד להיקבע בארץ ישראל. וכל העניין מבבלי, מגילה כט ע"א: "'פי קתבור בְּהָרִים וְכָרְמֶל בֵּינָם יְבוֹא' (ירמיה מו יח)... תבור וכרמל... לא באו אלא לפי שעה ללמוד תורה, [ו] נקבעים בארץ ישראל..." בפירוש רש"י: "'וכרמל בים יבוא', למדנו שעבר כרמל את הים... בשעת מתן תורה".

כנראה, דברי פייטננו: "הִטָּה שְׁמַיִם וַיֵּרֶד בְּגִדְלָה / וְהִגְבִּיהַ סִינִי וַמָּאֵד מָאֵד נַעֲלָה", היינו: השמים

הוטו והורדו וההר הוגבה "מאד מאד", קרובים במיוחד למתואר ב'פרקי רבי אליעזר', שההר נתלש ונכנס ראשו בשמים: "ממקומו נתלש הר סיני ונפתחו השמים, ונכנס ראש ההר בשמים וערפל מכסה את ההר". ורק בכך מובנת הדגשת הפייטן "והגביה סיני ומאד מאד נעלה", שההר התרומם מאוד מאוד, היינו, שהוא התרומם כה גבוה עד שראשו נכנס לשמים. אמנם מאידך, לא חשש פייטננו מלהביא באותו פיוט עצמו את המסורת המדרשית הבבלית, שהקב"ה כפה את ההר על ישראל כדי לייראם ולהפחידם, שלא יסרבו לקבל את התורה: "שליט פגיונית תלה הר בבהלה / תקף קל וחמר קבלה מכללה"⁵⁸. ובדיוק כך נהג פייטן אחר, ר' חדותא בירבי אברהם (פעל בדרום איטליה במחצית הראשונה של המאה התשיעית), המתאר את התגבחות הר סיני על-פי המסופר ב'פרקי רבי אליעזר', אך מיד לאחר מכן מזכיר את כפיית ההר: "תורה טואס כגגית ונתלה ככפה בפחדות / ושמעתה מצות ברה עדות"⁵⁹. שני פייטנים אלו אחזו במנהגו של ר' אלעזר בירבי קליר ופייטנים קמאיים נוספים להביא בחדא מחתא שתי דעות מדרשיות מנוגדות⁶⁰, ואין כאן אפוא כל תמיהה, ולא זו בלבד אלא שכאן, בשתי היצירות הפייטניות שהביאו בחדא מחתא את שתי התפיסות המדרשיות, ניתן להבחין היטב באחד ההבדלים המשמעותיים שביניהן - פחדם של ישראל נוכח ההר הניצב עליהם. בקטעים שנתפייטו לפי המסורת המדרשית הבבלית הודגשה בהלתם ופחדם של ישראל: "שליט פגיונית תלה הר בבהלה"; "תורה טואס כגגית ונתלה ככפה בפחדות", דבר שנעלם לחלוטין בטורי הפיוט שנתפייטו בהתאם למסורת המדרשית הארצישראלית, המתארים את הגבחה ההר כחלק מתפארת המעמד: "הטה שמים וירד בגדלה / והגביה סיני ומאד מאד נעלה"⁶¹.

57 פייטן בעידן של מפנה, עמ' 221.

58 פייטן בעידן של מפנה, עמ' 222. קטע פייטני זה וביאורו הבאתי שוב להלן בנספח, ליד הערה 113.

59 קרובה 'הרים אלפו ולפו חלפו' לשבועות, נדפס: שירים חדשים מן הגניזה, עמ' 21. טורי פיוט אלו, בהקשרם הרחב, נידונו בפרוטרוט להלן, פרק ז סעיף ג, שם גם הובא תיאורו להתגבחות ההר באויר לתפארת המעמד והוכח שהפייטן התבסס בו על 'פרקי רבי אליעזר' ולא על אחד המדרשים המקבילים לו חלקית.

60 כן כותב ר' יוסף קרא, מפרשני הפיוט הקדומים (פעל בצרפת בסוף המאה האחת-עשרה ותחילת המאה השתים-עשרה): "וכה משפט הישיש [=הקליר], שבכל מקום שמצא רבותינו חלוקין בדבר, מקיים דברי שניהם". ועוד כתב: "דרכו של ר' אלעזר קליר, כשקובע במליצתו מדרש שנחלקו בו חכמי ישראל, קובע בו דעת כל אחד ואחד". ראה: א' גרוסמן, 'שבחי ר' אלעזר בירבי קליר בפירושו הפיוטים של ר"י קרא', כנסת עזרא: ספרות וחיים בבית הכנסת, בעריכת ש' אליצור ואחרים, ירושלים תשנה, עמ' 305-307. וכן גם נהג ר' שלמה סולימן אלסנא'ארי, ראה: קדושתאותיו של רש"ס אלסנא'ארי, א, עמ' 211-213.

61 כן בפיוטו הנזכר של ר' יהושע בר כלפה, וכיוצא בזה בפיוטו של ר' חדותא בירבי אברהם. ראה המובא להלן, פרק ז סעיף ג. העובדה ששני פייטנים אלו הדגישו את בהלתם ופחדם של ישראל דווקא בתיאורם לכפיית ההר, שוללת את ההסבר שהם (הפייטנים הנזכרים) פירשו את המקורות המדרשים הארציסלאיים (שההר הוגבה לתפארת המעמד או להגנת ישראל) בהתאם למסורת הבבלית (שהגבחה ההר היתה כדי להפחיד את ישראל), ורק משום כך הביאום בחדא מחתא.

בפיוט נוסף מזכיר ר' יהושע בר כלפה את התגבחות ההר, אלא ששם אין דבריו מוכרעים אם נתכוון למסורת הארצישראלית או הבבלית.
[לב] אופן 'אשרי איש עליו תחופף' לשבועות:

זְקַפְתָּהּ הָר כּוֹפֶף

חֲסַנְתָּהּ גּוֹי צוֹפֶף

טַלְתָּהּ הָר כְּמִנוּפֶף

יַחַד עַל עִם כְּבִמְקוֹם קָרְפֶף

5 כָּלֵל תִּרְגִּי הָיִית טוֹפֶף

מִצְוֹת הָיִיתוֹ אוֹפֶף⁶².

ביאור: 1 זקפתה הר כופף: הגבהת וגידלת את הר סיני שכפף את עצמו בענוה. | 2 חסנתה: חיזוקת. גוי צופף: את עם ישראל שהצטופף למרגלות הר סיני לקבל את התורה. | 3 טלתה: סוככת, לשון הטלת צל, והוא על-פי הארמית, כמו: 'חסו בצל' = 'שרו בטולי' (שופטים ט טו, ובתרגום). הר: את הר סיני. כמנופף: כאדם המניף חפץ בידו. | 4 יחד על עם: על עם ישראל שעמדו יחדיו למרגלות ההר. כבמקום קרפף: כמו בחצר גדורה. השווה מכילתא דרשב"י, שמות יט יב, עמ' 141: "'והגבלת את העם סביב לאמר' (שמות שם), מלמד שקבעו להן תחומין". | 5 כלל תרגי: כל תרי"ג מצוות. טופף: לומד והוגה בפיו. | 6 מצות היותו אופף: אולי 'אופף' הוא: אופן, מכוסה. כלומר, ישראל יהיו אפופים במצוות; שהמצוות מלוות את האדם כל חייו.

קטע פיוט זה אינו מזכיר את כפיית ההר על ישראל כאיום ואזהרה וגם לא את הבהלה שאפפה את ישראל. להיפך, מרהיט דבריו נראה, שההר המוגבה נחשב כסכך ("טלתה הר") מסוכך ומגן⁶³, שחיזק את ישראל ושמר עליהם ("חסנתה גוי צופף"), ממש כאחת המסורות הארצישראליות (מקורות ד-ה)⁶⁴. אמנם מאידך ניתן לטעון, אם כי בסבירות פחותה לדעתי, שהסמכת עניין הגבהת ההר לחובת לימוד וקיום תרי"ג המצוות (טורים 5-6: "כלל תרגי היות טופף / מצות היותו אופף"), מצדד באפשרות שזו היתה מטרת הגבהת ההר, וכשיטת המסורת הבבלית.

ה. בספרות החיצונית

ובכן, עניין התגבחותו והתרוממותו של הר סיני באויר העולם בשעת קבלת התורה עבר לפנינו בכעשרים קטעי פיוט, קדומים ופחות קדומים, ויסוד העניין הוא, כאמור, בדברות חז"ל, שהקדום מהם הוא המדרש התנאי 'מכילתא דרבי ישמעאל', האומר: "נתלש ההר ממקומו,

62 פייטן בעידן של מפנה, עמ' 217.

63 כבר מצאנו בפיוט אחר את דימוי הגבהת ההר לסכך, ראה לעיל, ליד הערות 28-29.

64 ועי' גם לעיל, ליד הערות 13-14.

וקרבו ועמדו תחת ההר" (לעיל, מקור ד). אכן, אגדה זו היתה מוכרת גם בקרב עדה שפרשה מישראל, **עדת השומרונים**, וכבר בתקופה קדומה מאוד, במאה הרביעית! [לג] פיוט שומרוני 'אן שמענן בקל ארהותה', המיוחס למרקה (פייטן שומרוני, בן המאה הרביעית):

בִּאֲצָבַע אֱלֹהִים הִכְתַּבְתָּ / בְּיָמִין סְבִילָה עֲלָמָה
גִּבְעָתָה רֹם עַל כָּל טַבָּרִים / מִד הָיָה מִתְקַרְיָה עָלָיו
דָּחַל אָנֶשׁ מִן יְהוּבָה / הֵימָן בְּנִבְיָה דְקִבְלָה.

תרגום לעברית:

באצבע אלהים נכתבה / בימין נושא העולם
הגבעה (היתה) רום כל ההרים / בשעה שהיתה נקראת עליה
פחדו האנשים מן גותנה / האמינו בנביא שקיבלה⁶⁵.

הפיוט מתאר את מעמד מתן תורה, ו'הגבעה' הוא הר סיני, ולתיאורו: התורה נקראה על ה'גבעה' והיא התרוממה על כל ההרים, ממש כדברי המדרשים והפייטנים. נמצאנו אפוא למדים, שאם ייחוס הפיוט למרקה נכון⁶⁶, הרי שאגדת התגבהות ההר באויר העולם במתן תורה כבר נודעה לשומרונים בתקופה קדומה, זמן לא רב אחרי חתימת 'מכילתא דרבי ישמעאל' במאה השלישית. ואכן כבר נודע, שלא מעט חומרים מדרשיים יהודיים מצאו את מקומם בספרות השומרונית⁶⁷, כפי שמתקבל על הדעת, שכן העדה השומרונית חיה ופעלה בסמיכות מקום ליהדות המסורתית והיתה נתונה להשפעה מצדם. גם בחיבור ארמייסורי שנתחבר לכל המאוחר במחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה אך כנראה מחזיק מסורות קדומות בהרבה, הובאה האגדה על התגבהותו של ההר:

65 ז' בן-חיים, 'עיונים בארמית של ארץ ישראל ובפיוט השומרונים', ספר חיים שירמן: קובץ מחקרים, בעריכת ש' אברמסון וא' מירסקי, ירושלים תשל, עמ' 66. התרגום העברי הוא מאת בן-חיים, ונדפס שם, אך הניקוד (המשוער) נוסף ממני ואינו במהדורותיו. לזהות מחבר הפיוט, ראה שם, עמ' 52-53. על מקבילה שומרונית זו העיר לראשונה: גרנט, אז מלפני בראשית, עמ' 148 הערה 90.

66 לא נמצאה ראייה חלוטה לייחוס אלא רק ראיות הסתברותיות. ראה: בן-חיים, 'עיונים בארמית של ארץ ישראל, עמ' 53. והשווה: מ' פלורנטין, 'בין מוקדם למאוחר: אמות מידה לבחינת זמנם של פיוטים ארמיים שומרוניים אנונימיים', לשוננו, סה (תשסג), עמ' 279.

67 ראה למשל, בנוגע לספר 'תיבת מרקה' השומרוני: ר"ש ליברמן, 'ממעייני חז"ל', קונטרסים לעניני הלשון העברית, א, בעריכת חנוך ליון, ירושלים תרצו-תרצח, עמ' 49-50; ה"ל, 'תוספתא כפשוטה, ח (סדר נשים), ניו-יורק תשלג, עמ' 648, עמ' 703 הערה 26, עמ' 988; מ' קיסטר, 'שירת בני מערבא: היבטים בעולמה של שירה עלומה', תרביץ, עו (תשסז), עמ' 139, ועמ' 148 הערה 237. בנוגע לחיבורים שומרוניים אחרים, ראה: מ' פלורנטין, 'מספד שומרון: אסופת פיוטי אבל תוכחה ושבח יחידותיו של האל, ירושלים תשעב, מבוא, עמ' 49-43.

[לד] 'תשעיתא דמושא בחיר בנביותא' (=הסיפור של משה המובחר בנביות):

כ כלזכ אכז אלמא ללחא דעמא אהלח, אהלח, לחא דעמא, אהלח
 חל עכח לחמא נחא, חק אהלח נחא. חל עכח חלח חלח חלח
 חק חלח וחלח. אהלח אלמא חלח עכח חלח חלח חלח חלח.⁶⁸

תעתיק לעברית:

מן בתרכן אמר אלהא לטורא דסיני אתעלא, ואתעלי טור סיני. והוא בית שמיא למושא נביא,
 איך אמתא חדא. וחר מושא וחזא בריתא כלה איך בעתא⁶⁹ ועורתא. ואמר אלהא: שאל מושא
 כלמא דבעא אנת.

תרגום לעברית:

אחרי כן אמר אלהים להר סיני: **התעלי**. **והתעלה הר סיני**. והיה בין השמים למשה הנביא כמו
 אמה אחת. והביט משה וראה הבריאה כולה כמו ביצה קטנה. ואמר אלהים: שאל משה כל מה
 שתרצה.

ואפשר שגם כותב זה הכיר את אגדתנו ממקור יהודי⁷⁰.

מקורות חיצוניים אלו הכירו, כפי הנראה, את דברי המדרש הארצישראלי, שהר סיני הוגבה
 לתפארת מעמד מתן תורה. לעומתם הזכיר מקור חיצוני אחר את הדעה שבתלמוד הבבלי,
 שההר הוגבה כדי לאיים ולהפחיד את ישראל, אך גם הביא דעה חדשנית המפשרת בין שתי
 הדעות, הארצישראלית והבבלית, ודבריו ידונו בהמשך⁷¹.

ו. 'זה סיני'

הנה כי כן, במשך מאות שנים חוזרים פייטנים שונים, כל פייטן בסגנונו, על האגדה שהר סיני
 נתגבה ועמד באויר העולם. אך באגדה זו נאמרו פרטים נוספים, מחודשים ולא נודעים, שעדיין
 לא נתבררו עד כה, ובהם נעסוק בשני הפרקים הבאים.

⁶⁸ חיבור זה התפרסם לראשונה על-ידי: I.H. Hall, 'The Colloquy of Moses on Mount Sinai', *Hebraica*, 7 (1891), pp. 161-177. בעמ' 162-171 נדפס המקור הארמי-סורי, ובעמ' 171-177 - התרגום האנגלי. המובאה הסורית שבפנים היא מעמ' 167, והתעתיק והתרגום העברי דלהלן, הוא מאת ידידי הרב מאיר וולגלונטר. תודתי העמוקה נתונה לו על זאת ועל שאר הטרחה שטרח עבורי בעניינו של החיבור ופרטים שונים הנוגעים לו. על חיבור זה ועל נוסחאותיו והעתקותיו השונות, ראה: צורמונד, שיחת משה; מונפרר-סאלה, אפוקריפה מצרית; סומאלה, שיחת משה.

⁶⁹ =בעתא. וכך גם בתרגום הערבי הקדום לחיבורנו. ראה: R. Curzon, 'The Book of the Prophet Moses', *Miscellanies of the Philobiblon Society*, 2 (1885-1886), p. 19. מונפרר-סאלה, אפוקריפה מצרית, עמ' 156.

⁷⁰ על האפשרות שמדובר באגדה יהודית לצד האפשרות שהמחבר שאבה ממקורות מוסלמים, ראה: בונדי, פסודואפיגרפיה בספרות הסורית, עמ' 754; צורמונד, שיחת משה, עמ' 138.

⁷¹ ראה להלן, פרק ז סעיף ה.

כמה מהפייטנים שהזכירו את עניין הגבהת הר סיני במעמד מתן תורה, הוסיפו בו פרט חדש, שבשעה שישאל ראו את הר סיני עומד באוירו של עולם, הצביעו עליו ואמרו כנגדו: **"זה סיני!"**. עניין מחודש זה לא מצאנוהו במדרשים שלפנינו, ואפשר שהכירו הפייטנים דרשה אבודה שדרשה זאת מן המקרא (שופטים ה ה): **"הָרִים נָזְלוּ מִפְּנֵי יְיָ, זֶה סִינִי, מִפְּנֵי יְיָ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל"**⁷², שכבר ידענו שהוא נדרש לעניינים אחרים של מעמד נתינת התורה בהר סיני⁷³. נפנה אפוא להביא אותם פיוטים המוסיפים פרט פלאי זה, ונפתח באחד מפיוטי ר' אלעזר בירבי קליר, המוסר את העניין בשפה ברורה ופשוטה:

[לה] סילוק 'אלה החוקים אשר הם ניתנו משחקים' לשבועות, לר' אלעזר בירבי קליר:

וּכְדָּבָר בְּפֶרֶק הַסִּיָּה מְרָאשׁ סִינִי / בְּלִשׁוֹן מִצְרִית אֲנֹכִי יְיָ
הָרִים נָזְלוּ מִפְּנֵי יְיָ / כְּרָמֶל וְתִבּוֹר וְחֶרְמוֹן נַעֲשׂוּ גִנִּי / כִּי נִתְגָּאוּ לִפְנֵי יְיָ
וְעָלָה וְנִתְעַלָּה הָרַסִּינִי / וּמִרְחוֹק סִקְרוּהוּ הַמוֹנִי / וּבֶאֱצָבַע נָמוּ זֶה סִינִי⁷⁴
וּבְשִׁמְחָה וַיֵּרֶד יְיָ עַל הָרַסִּינִי / לְגִלּוֹת לְעֵינֵי צְפוֹנוֹת לִפְנֵי⁷⁴.

ביאור: 1 **וכדבר:** בשעה שהקב"ה דיבר ואמר את עשרת הדברות. **בפרהסייה:** השווה: "נתנה תורה... פרהסיא, במקום הפקר, וכל הרוצה לקבל יבוא ויקבל" (מכילתא דר' ישמעאל, פרשת יתרו, מסכתא דבחודש, פרשה א, עמ' 205). **מראש סיני:** מראש הר סיני. השווה שמות יט כ: **"וַיֵּרֶד יְיָ עַל הָרַסִּינִי, אֶל רֹאשׁ הָהָר..."**. **בלשון מצרית 'אנכי יי':** השווה פסיקתא דר"כ, עמ' 223: **"מהו 'אנכי'? לשון מצרי הוא"**. 2 **הרים נזלו מפני יי:** שופטים ה ה. **כרמל ותבור וחרמון נעשו גני, כי נתגאו לפני יי:** על-פי מדרש תהלים, סח ט, עמ' 318, המובא לעיל, הערה 2. 3 **ועלה ונתעלה:** הוגבה והתרומם. **ומרחוק סקרוהו המוני ובאצבע נמו זה סיני:** ישראל התבוננו מרחוק בהר שהוגבה, והורו עליו באצבע ואמרו **"זה סיני"**. מקור העניין לא נודע, ועי' בגוף המאמר. על עמידת ישראל "מרחוק", השווה שמות כ טו: **"כָּל הָעָם רֹאִים אֶת הַקּוֹלֹת וְאֶת הַלְפִידִם... וַיָּרָא הָעָם וַיָּנֻעוּ וַיַּעֲמְדוּ מִרְחוֹק"**. 4 **וירד יי על הר סיני:** שמות יט כ. **לעניו:** למשה. **צפונות לפני:** את סודות התורה הצפונים לפני ולפנים.

הר סיני **"עָלָה וְנִתְעַלָּה"** - התרומם לגובהי מרומים, וישראל הביטו בו מרחוק והראו עליו באצבעם והכריזו: **"זה סיני"**. חשוב לדעת, שבעולמו של המדרש הארצישראלי, הצבעה כזו, שבפשיטת האצבע ואמירת **"זה הוא"**, היא לרוב **קילוס ושבח**⁷⁵, ונמצא אם כן, שהצבעת ישראל

⁷² ייתכן שהדרשה נסמכה על המקבילה בתהלים סח ט: **"אַרְץ רָעָשָׁה, אֶף שְׁמִימִים נָטְפוּ מִפְּנֵי אֱלֹהִים, זֶה סִינִי, מִפְּנֵי אֱלֹהִים אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל"**. כן שיער לנכון מ' זולאי, ראה להלן, הערה 74.

⁷³ ראה, למשל: מכילתא דר' ישמעאל, פרשת יתרו, מסכתא דבחודש, פרשה ד, עמ' 216; שמות רבה, כט ט; מדרש תהלים, סח ט, עמ' 318.

⁷⁴ קדושתאות ליום מתן תורה, עמ' 240-241. על קטע זה כתב מ' זולאי: **"אין ספק שהמחבר רומז לאיזה מדרש שדרש את המילים 'זה סיני' שבתהלים סח ט (או שופטים ה ה) בערך כך: מלמד שגבה ונתנשא הר סיני, עד שראוהו ישראל מרחוק והראו עליו באצבע ואמרו 'זה סיני' (מ' זולאי, 'הלל ושמאי אחים', בספרו: ארץ ישראל ופיוטיה, עמ' 541-542).**

ב'זה הוא' על הר סיני המרחף באויר העולם משתלבת היטב עם התפיסה המדרשית הארצישראלית, שהגבהת ההר היתה לתפארת המעמד, ועם תפיסה זו בלבד. כי כמובן, לגישת התלמוד הבבלי, שההר הוגבה כדי לאיים ולהפחיד את ישראל, אין כאן מקום קילוס ושבח. הצבעת ישראל על ההר התלוש והכרזת "זה סיני" כנגדו הובאה בעוד כמה פיוטים ייחודיים: [לז] פיוט ד מקדושתא 'אמנה פלשתה' לשבועות המיוחסת מספק ליניי:

מְכַל הָרִים מִךְ הָיָה סִינִי

וְרֹמְמָתוֹ וְאָמְרוּ: 'זֶה סִינִי'

מִמְקוֹמוֹ תִּלְשְׁתָּהּ סִינִי

וְנִתְיָצְבוֹ עִם תַּחֲתִית סִינִי⁷⁶.

ביאור: כל הקטע נאמר כלפי הקב"ה בלשון נוכח. 1 מן: נמוך. | 2 ורוממתו: הגבהת את הר סיני. ואמרו: ישראל. | 3 ממקומו תלשתה סיני: תלשת את הר סיני ממקומו. | 4 ונתיצבו עם תחתית סיני: וישראל התיצבו תחת ההר, והוא על-פי שמות יט יז: "וַיִּתְיָצְבוּ בְּתַחֲתִית הָהָר".

[לז] פיוט ז מקדושתא 'אמנה פלשתה' לשבועות המיוחסת מספק ליניי:

אֵימַת אֲמִיצַת אוֹר סִינִי

בְּרִדָּת בַּחֹר בְּהוֹד סִינִי

גִּיל גְּדֻלַּת גּוֹבָה סִינִי

דִּיצַת דַּת דְּבָרוֹת סִינִי

הוֹד הָדָר הַר סִינִי 5

וְעֵלָה וְנִתְעַלָּה וְעֵדָף סִינִי

זִמּוֹן זְכוּת 'זֶה סִינִי'⁷⁷.

ביאור: 1 אימת: האימה והפחד של ישראל במעמד הר סיני (עי' שמות כ טו, ועוד). **אמיצת אור סיני:** תוקף אורו של הר סיני. | 2 ברדת בחור: כשירד הקב"ה ('בחור' על-שום שיה"ש ה טו). **בהוד סיני:** בכבודו והודו על הר סיני. | 3 גיל גדלת גובה סיני: השמחה על גדולתו של סיני וגובהו. | 4 דיצת דת דברות סיני: השמחה בתורה שניתנה בעת שנאמרו עשרת הדברות בסיני. | 5 הוד הדר הר סיני: הודו והדרו של הר סיני. | 6 ועלה ונתעלה: התרומם והתעלה הר סיני.

75 ראה, למשל, ירושלמי, מועד קטן, ג ז, דף פג ע"ב: "עתיד הקב"ה ליעשות ראש חולה לצדיקים לעתיד לבוא... **הצדיקים מראין אותו באצבע**, ואומר: 'כי זה אלהים אלהינו עולם ועד, הוא ינהיגנו עלמות' (תהלים מח טו)". וראה עוד פרטים חשובים במאמרו של ר"ש ליברמן, 'קלס קילוסין', עלי ע"ן: מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן אחרי מלאות לו שבעים שנה, ירושלים תשח-תשיב, עמ' 78-79 [=בשניוניים: הנ"ל, יוונית ויוונית בארץ ישראל: מחקרים באורחות חיים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשכג, עמ' 160-161]. וראה גם: מ"צ פוקס, "כאילו באצבע": תולדות הנוסח של ביטוי להרחקת ההגשמה, תרביץ, מט (תשמ), עמ' 287-288 הערה 32. פרט חשוב זה העלה, בהקשר הנוכחי, מ' זולאי, שם, עמ' 542.

76 פיוטי יניי, מדור המסופקים, עמ' שסח.

ועדף סיני: כנראה: גובהו של הר סיני עדף ועבר גובהם של ההרים הגבוהים. | 7 זמן זכות 'זה סיני': לזמן לישראל את הזכות לראות את ההר ברוממותו ולהכריז: 'זה סיני'.

בתקופה מאוחרת יותר, במחציתה הראשונה של המאה התשיעית, נזכרה עניינה של אגדה זו בפי ר' אברהם בירבי חדותא, מפייטני איטליה הקדומים: "סיני חוזה... ואומרים הכל: 'זה סיני'" 78, היינו, ישראל ראו את הר סיני הנתלש לנגד עיניהם ואמרו: "זה סיני". אלו המקורות – המעטים – הידועים לי לאגדה מחודשת זו 79.

אין זה מפליא למצוא את עקבות אגדתנו בפייטנותה של איטליה, ההדוקה ודבוקה בפייטנות הארצישראלית. אך פליאה היא בעיני מדוע לא הובאה אגדה מרוממת זו ביצירות נוספות של פייטני ארץ ישראל העוסקים בעניינו של מעמד הר סיני, כי גם בהנחה שהפייטנים המאוחרים יותר לא הכירו את המקור המדרשי לאגדה זו, רגיל אצלם ליטול את דברי האגדות ישירות מן הפיוטים שקדמו להם 80.

- 77 פיוטי יניי, מדור המסופקים, עמ' שעא. לספקות בדבר מחברו של הפיוט, ע' לעיל, הערה 34.
78 קרובה 'הרים אלפו זלפו חלפו' לשבועות. דברי הפייטן במלואם הובאו להלן בסמוך, פרק ז עיף ג, ליד הע' 85.
79 ראה גם פיוט לשבועות 'לעת אשר ברדת אל' לרב ניסי אלנהוראני, פייטן בבלי בן המחצית השנייה של המאה התשיעית:

יום נגלה יי בסיני
באלפי שנאן ירד לסיני
נתרצד כקמל ונתבור וסיני
בריות אפרו מה זה בסיני
(בארי, רב ניסי אלנהוראני, עמ' 65).

ביאור: 2 **באלפי שנאן ירד לסיני:** ירד לסיני עם אלפי מלאכים, והוא על-פי תהלים סח יח. | 3 **נתרצד כקמל ונתבור וסיני:** על-פי תהלים סח יז: "למה תרצדון הרים גבגבים, החר חמד אלהים לשבתו", ומדרשו, שההרים ריצו דין עם סיני כדי שתניתן התורה עליהם. ע' לעיל, הערה 2. | 4 **בריות:** אומות העולם. **מה זה בסיני:** תמחו ושאלו: 'מה זה בסיני'. השווה מכילתא, פרשת יתרו, מסכתא דעמלק, פרשה א, עמ' 188: "בשעה שנתנה תורה לישראל, ועו כל מלכי האדמה בהיכליהם... נתקבצו כל מלכי אומות העולם אצל בלעם הרשע, אמרו לו: בלעם, שמא המקום עושה לנו כמו שעשה לדור המבול? ... אמר להם: ... תורה נותן הקב"ה לעמו ולידידיו".

אילו נאמר בפיוטנו: "בריות אפרו מה זה בסיני", ניתן היה לפרש: **בריות:** ישראל. **אפרו 'זה בסיני:** אמרו 'זה סיני' בראותם את הר סיני עומד לפנייהם באוירו של עולם. ובכך נמצאו עקבות אגדתנו בבבל הקדומה. אך מה נעשה ונוסחו של הפיוט הוא: "בריות אפרו מה זה בסיני", ופירושו כנראה: אומות העולם התפללו ושאלו: מה מתרחש בהר סיני. וכפי שנתפרש בביאור.

- 80 ראה: ע' פליישר, 'מבטלי עשרת הדיברות - בפיוט במדרש ובתרגום', תרביץ, סו (תשנז), עמ' 61 הערה 2. ושם, עמ' 90, הוא כותב: "הפייטן הקדום אכן עיבד את מה שמצא באגדה, אבל פייטנים מאוחרים עבדו על-פי מה שמצאו בפיוט עמיתיהם שמלפנים".

ז. פרט ועוללות

בנוסף על העניין המחודש שנידון עתה, שישראל הכריזו "זה סיני" מול ההר שנתרוםם באויר כנגדם, הובאו בפיוטים שונים כמה עניינים מחודשים נוספים בעניינה של אגדת התגבהות הר סיני, ואעסוק בהם במרוכז בפרק הנוכחי.

א. אימתי הוגבה ההר?

[לח] קדושתא לשבועות 'ארתי שמי רום' לשבועות, לר' שלמה סולימן אלסנג'ארי:

וביום אחד בסיון כבאתי לסיני

הרים נזלו וגם זה סיני

דללו כל הרים וגבה סיני

גישת המוני אל הר סיני⁸¹.

ביאור: 1 **וביום אחד בסיון**: עי' שמות יט א. **כבאתי לסיני**: כשבאתי להר סיני, והפייטן נותן את הדברים בפי ישראל. | 2 **הרים נזלו וגם זה סיני**: על-פי שופטים ה ה, הנדרש על מעמד הר סיני, ראה: מכילתא דר' ישמעאל, פרשת יתרו, מסכתא דבחוודש, פרשה ד, עמ' 216. | 3 **דללו**: נתמעטו, נתנמכו. **וגבה סיני**: נתגבה הר סיני. | 4 **גישת המוני**: כשגשו ישראל.

מרהיטת לשון פייטננו נראה, שכבר "ביום אחד בסיון", יום בוא ישראל להר סיני (כמפורש במקרא, שמות יט א-ב), אירע כל המתואר בהמשך דבריו - "הרים נזלו", "דללו כל הרים" וגם **הגבהת הר סיני**. ואין זאת לכאורה כמפורש ב'פרקי רבי אליעזר' (=לעיל, מקור ו), שב'**ששה בסיון** נגלה הקב"ה על ישראל בהר סיני, וממקומו **נתלש הר סיני** ונפתחו השמים, ונכנס ראש ההר בשמים..."⁸². היינו, **ביום מתן תורה** הוגבה הר סיני ולא כמה ימים קודם לכן!

אמנם אפשר, ש"ממקומו נתלש הר סיני..." ("שב'פרקי רבי אליעזר") ביאורו: **כבר היה תלוש** ממקומו הר סיני, והוא אכן נתלש כמה ימים קודם לכן, ביום אחד בסיון. מאידך גיסא ניתן לטעון, שאין כוונת הפייטן לומר ש"ביום אחד בסיון" אירע כל המתואר בהמשך דבריו, אלא כוונתו פסקי פסקי, כלומר, הוא מתאר את בואם להר סיני "ביום אחד בסיון", ואחר כך את אשר אירע **בימים הבאים**. כך או כך נמצאנו למדים, שאין בהכרח סתירה בין דברי פייטננו ל'פרקי רבי אליעזר' והמדרשים המקבילים, אם כי שתי ההצעות דחוקות מעט.

81 קדושתאותיו של רש"ס אלסנג'ארי, ב, עמ' 55.

82 גם שאר המקורות המדרשיים שהזכירו את הגבהת ההר (=מקורות ד, ה, ו) הסכימו, כפי הנראה, שהדבר אירע רק ביום מתן תורה, שכן הם למדו את הגבהת ההר מ'**וַיִּתְּצֵבוּ בְּתַחֲתֵית הָהָר**' (שמות יט ז) או מ'**וַיִּתְּקַבְּנוּ וַיִּתְּצֵדֻן תַּחַת הָהָר**' (דברים ד יא), המדברים ביום מתן תורה עצמו.

ב. הגבהת ההר נועדה לפרסם את בחירתו
[לט] שבעתא 'י'רא אלהים אטומת אלפיים' לשבועות, לר' אלעזר בירבי קליר:

טַרְס הָרִים דָּשֵׁן / נִבְדֵּל לָהּ בָּשֵׁן
טְבוּעָה לְהַעֲלוֹת עֶשֶׁן / כְּעֶשֶׂן הַכֶּבֶשֶׂן
יָהּ מַעֲוֹז לְדָל / נִשְׁאוּ בְּעֹז מִגְדָּל
יָדְעוּ כָּל עַת גְּדָל / כִּי מֵרָאשׁ לָהּ הַבְּדֵל.⁸³

ביאור: 1 טרס הרים דשן: כבר לפני יצירת ההרים, כלומר: לפני בריאת העולם. לה: לתורה, להינתן עליו. בשן: הר סיני (על-פי תהלים סח טז). כלומר: לפני בריאת העולם נועד הר סיני שתינתן עליו התורה. ולא נודע מקורו של הרעיון בספרות המדרשית אך הוא נזכר ונרמז בכמה פיוטים קדומים, ראה על כך: גרנט, או מלפני בראשית, עמ' 147 ואילך (ושם, עמ' 148-149), הוא דן בקטע הפיוטי הנוכחי. | 2 טבוע: נועד. להעלות עשן כעשן הכבשן: על-פי שמות יט יח: "וְהָרַרְתִּי סִינִי עֶשֶׂן כְּלוֹ... וְיַעַל עֶשְׁנוֹ כְּעֶשֶׂן הַכֶּבֶשֶׂן". כלומר: הר סיני נועד "להעלות עשן כעשן הכבשן" כשהתורה תינתן עליו. | 3 יָהּ מַעֲוֹז לְדָל: הקב"ה, המחזיק את החלש; על-פי ישעיה כה ד. נִשְׁאוּ בְּעֹז מִגְדָּל: הגביה את הר סיני בחזק ובתקיפות (בכת": "נִישְׁאוּ", בתוספת יו"ד, וכאן הושמט הכתיב המלא מפאת הניקוד). והביטוי 'עוז מגדל' על-פי תהלים סא ד; משלי יח י: "מִגְדָּל עֹז". | 4 יָדְעוּ כָּל עַת גְּדָל: ידע ופרסם הקב"ה באמצעות הגדלתו של הר סיני. ואולי צ"ל: 'כלעת גדל' (הצעת פליישר, שם, ביאור לטור 35). כי מראש לה הבדל: שכבר לפני בריאת העולם הובדל הר סיני לתורה, שתינתן עליו התורה.

פייטנו אומר: כבר קודם בריאת העולם נועד הר סיני שתינתן עליו התורה, והועדה זו היתה סמויה עד שהגיע זמן מתן תורה, שאז הגביה הקב"ה את הר סיני ובכך נגלה לעין כל דבר בחירתו הקדומה.

ג. התרומם אלף וארבע מאות מיל
[מ] קרובה 'הרים אלפו זלפו חלפו' לשבועות, לר' חדותא בירבי אברהם (דרום איטליה, המחצית הראשונה של המאה התשיעית):

יִי דָרַשׁ אֶרֶשׁ חֶרֶשׁ לְחֻנְכִּי
בְּסִימֵן טִיר נֹטְרִיקוֹן כְּפֶתַח 'אֲנֹכִי'
תוֹרָה הַגְבִּיָּה וַיֵּשֶׁב כְּרֹאשׁ יִשְׂרָאֵל
פּוֹשֵׁט מִשְׁנֵן הִלְכוֹת מִשְׁיִבֵּת.
5 מְשִׁיבֵת הוֹרָה מוֹרָה אוֹרָה אוֹיָה
אֱלִילִים פְּסִילִים גְּלוּלִים 'לֹא יִהְיֶה',

⁸³ ע' פליישר, 'שבועות' הבדלה ארץ ישראליות, תרביץ, לו (תשכז), עמ' 352. מתוקן על-פי המהדורה החלקית שהתקין גרנט, או מלפני בראשית, עמ' 148 (וגם הסתייעתי בכמה מביאוריו).

סיני וְרַחֵב וְנָסַב כְּהָהָר הַטּוֹב הַזֶּה.⁸⁴

ביאור: 1 **דרש**: פירש. **ארש**: דיבר. **חרש**: זמם, וכאן במובן: חשב, רצה. **להנכי**: לחנך אותי, את ישראל, בתורה. | 2 **בסימן טיר**: אולי: בסימן מחוכם ומרומז, כמו: "חכמת טיארין", שהוא ניחוש העתידות על-פי מעוף או צפצוף העופות (ויקרא רבה, לב ב, עמ' תשלו והערה לשו' 3). **נוטריקון כפתח 'אנכי'**: הקב"ה פתח את עשרת הדברות ב'אנכי' (שמות כ ב) כסימן נוטריקון, ל"אנא נפשי כתבית יהבית" או לנוטריקונים אחרים, ראה: פסיקתא רבתי, פיסקא כא, דף קה ע"א. | 3 **תורה**: כנראה: כשנתן הקב"ה את התורה על הר סיני. **הגביה**: הגביה את הר סיני. **וישב**: וישב עליו הקב"ה (עי' שמות יט כ). **כראש ישיבת**: כדוגמת ראש ישיבה המלמד תורה, היושב בגובה כשתלמידיו על הקרקע (עי' למשל: אבות דרבי נתן, נו"א, פרק ו, מהדורת ש"ו שכתר, ווינא תרמו, דף יד ע"א). השווה פסיקתא דר"כ, יב כד, עמ' 223: "נראה [הקב"ה] בסיני כסופר שהוא מלמד תורה". אפשרות אחרת: **תורה הגביה**: את התורה פירש וביאר. ו'הגביה' מובנו: הראה לעין כל, חשף; וכאן במשמעות של פירוש. | 4 **פושט**: מבאר. כמו: "היה [משה] לומד תורה ביום, ופושט אותה בלילה בינו לבין עצמו" (תנ"ב, כי תשא, יט). **משנן**: חוזר ומסביר. **הלכות משיבת**: הלכותיה של תורה ('משיבת', על-שום תהלים יט ח: "תורת יי תמימה משיבת נפש"). | 5 **משיבת הורה מורה**: את התורה ('משיבת') לימד הקב"ה ('מורה'). **אורה אויה**: הקב"ה הזהיר על האמור בטור הבא. 'אורה' הוא מלשון אור, מאיר, והוא כינוי להקב"ה, ו'אויה' הוא לשון קריאה ואזהרה, כמו: "אוי לך" (במדבר כא כט), וממילת הקריאה 'אוי' עשה הפייטן פועל (הצעת משה שפרבר). | 6 **אלילים פסילים גלולים לא יהיה**: הדיבר השני: "לא יהיה לך אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל פְּנֵי" (שמות כ ג). | 7 **סיני**: הר סיני. **ורחב ונסב**: התרחב סביב סביב, היינו, הר סיני הקטן גדל והתרחב לכל סביביו לקבל את המון המלאכים שירדו עם הקב"ה (הפתחה בוא"ו - 'ורחב', הוא מפני האקרוסטיכון, שהמחרוזת הנוכחית פותחת באות וא"ו בניכוי תיבת 'סיני' הקישוטית). **כההר הטוב הזה**: כפי שירושלים ('ההר הטוב', על-פי דברים ג כה ומדרשו בתוספתא, ברכות ו א, ועוד) עתידה להתרחב. וכל הטור על-פי תנחומא, צו, יב: "כיון שנגלה הקב"ה עליו [=על הר סיני] מיד נרחב, שנאמר (תהלים סח יח): 'דבב אלהים רבותים אלפי שנאן'... עשרים ושנים אלפים מרכבות ירדו עם הקב"ה, ועם כל מרכבה ומרכבה, כמרכבה שראה יחזקאל. ומחזיק היה?! אלא מעשה נסים, אמר הקב"ה להר: הרחב והארץ וקבל בני אמוניך. וכן אתה מוצא לעולם הבא, שהקב"ה מרחיב את ירושלים, שנאמר (יחזקאל מא ז): 'וְרַחֲבָהּ וְנִסְבָּהּ לְמַעַלָּה לְמַעַלָּה' עד שעולה לשמים..." השווה גם: פסיקתא דר"כ, כ ז, עמ' 316-317. וראה עוד להלן בסמוך בגוף המאמר.

בטור 3 נתפייט: **"תורה הגביה וישב כראש ישיבת"**, ואפשר שפירושו: בשעת מתן תורה הגביה הקב"ה את הר סיני, וישב עליו בדומה לראש ישיבה המלמד תורה, היושב בגובה ותלמידיו על הקרקע.⁸⁵ להצעת ביאור זו, פייטננו הזכיר כאן, בקצרה, את התגבחותו של הר סיני, ולואת יש לצרף את דבריו בהמשך (טור 7): **"סיני ורחב ונסב כההר הטוב הזה"**. היינו, במעמד נתינת

84 ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכו, עמ' 20.

85 הצעת פירוש אחרת ל"תורה הגביה", עי' לעיל בביאור הפיוט, ביאור טור 3.

התורה **התרחב** הר סיני כפי שתתרחב ירושלים לעתיד לבוא. כי מפני שאת התרחבות ההר הוציא פייטנו בלשון 'ורחב ונסב' המיוסד על יחזקאל מא ז, המדבר בירושלים העתידי: "ורחבה ונסבה למעלה למעלה", אשר גם תתרחב וגם **תגביה 'למעלה למעלה'!** נראה, שכוונתו להשוות את הר סיני לירושלים גם לעניין **ההתגבהות**, והוא שילב את עניין התגבהות הר סיני עם המדרש (תנחומא, צו, יב) ⁸⁶ העוסק ב**התרחבות**.

ודברים מפורשים על **התגבהות** הר סיני אומר פייטנו בהמשכו של הפיוט המדובר, כמה טורים לאחר המובאה האחרונה:

[מא] המשך הקרובה 'הרים אלפו ולפו חלפו':

סיני חוזה מאלף וארבע מאות מיל לעיני

ואומרים הכל: זה סיני'

סיני חמד חמד תמיד לתמיד

מולידים מסלדים מדדים עבונך [לכבד

5 תורה טואס כגגית ונתלה ככפה בפחדות

ושמעתה מצות ברה עדות ⁸⁷.

ביאור: 1 **סיני חוזה מאלף וארבע מאות מיל לעיני**: הר סיני נראה לעיני ישראל ממרחק של אלף וארבע מאות מיל. ומסתבר שכוונתו, שההר התרומם לכזה גובה, עי' להלן, הערה 88. | 2 **ואומרים הכל: זה סיני'**: כל ישראל אמרו. שופטים ה ה; תהלים סח ט. ראה בגוף המאמר, להלן בסמוך. | 3 **סיני חמד חמד תמיד להתכבד**: הר סיני נחשק, הוקם ונועד לתמיד להתכבד (בכת"י: 'חומד עומד תומד', והשמטתי את הוא' וזין מפני הניקוד). | 4 **מולידים**: האב והאם. **מסלדים**: מתפללים להצלחת ילדיהם. תפילת ההורים על ילדיהם כסמל למסירותם נזכרה בכמה פיוטי 'סדר דיברין' (פיוט על סדר עשרת הדברות), בפיסקא העוסקת בדיבר 'כבד את אביך'. למשל: בפיוט 'אתו מצות וחוקים', מהקדושתא 'ארץ מטה' לר' אלעזר בירבי קליר: "זועקים בעדך מתחננים / חיותך למו, דר עליונים" (קדושתאות ליום מתן תורה, עמ' 123; כלומר, הפייטן מדבר אל הבן בלשון נוכח: ההורים מתחננים לפני 'דר עליונים' שיחיה אותך להם); פיוט 'זירד אביר לבאר קשות' לר' יוסף טוב עלם: "כבד קוראך בפלול להטיב שמך / אל תבזו פי קנה אמן" (מחזור שבועות, עמ' 307); פיוט 'אגור בין שלולה' לר' בנימין ב"ר שמואל: "צעד מנעלים ולא מבצקים / פגיעה עדיך משועים ונאקים" (מחזור שבועות, עמ' 352); פיוט 'אלוף מסבל בהוד אפודים' לר' שמעון 'הגדול' ב"ר יצחק ממגנצא: "מתקנים עזר ולהשיאך זוקקים / נושאים פלל עבונך ולאל זועקים" (מחזור שבועות, עמ' 260). **מדדים**: קופצים ומנתיים. **עבונך**: לצורך הילדים. והפייטן מדבר כאן אל הילדים בלשון נוכח. **לכבד**: שיעור הטור: את הוריק ('מולידים') ה'מסלדים' ו'מדדים' עבונך עליך לכבד. והוא הדיבר השלישי (שמות כ יב). | 5 **תורה**: כנראה: בשעת מתן תורה. **טואס כגגית ונתלה ככפה בפחדות**: הר סיני טס לגובה, ונעשה כגגית ונתלה ככפה, בשביל להפחיד את ישראל שיקבלו את התורה. ואולי

יש לנקד: "כִּכְפָּה בְּפָחֶדוֹת", ויהיה שיעור העניין: הר סיני טס לגובה ונעשה כגיגית ונתלה באויר העולם, כדי לכפות בהפחדתו את ישראל לקבל התורה. ראה בבלי, שבת פח ע"א: "ויתיצבו בתחתית ההר" (שמות יט יז)... שכפה הקב"ה עליהם את ההר כגיגית, ואמר להם: אם אתם מקבלים התורה - מוטב, ואם לאו - שם תהא קבורתכם". לדרשה זו, "תחתית ההר" הוא "תחת ההר ממז" (פירוש רש"י, שבת שם), היינו, ההר התרומם לאויר העולם. **ככפה:** בכת"י: "ככמה", ותקנתו 'ככפה' כהצעת מהדיר הפיוט. | 6 **ושמעתה:** השמעת לישראל. **מצות בריה עדות:** את מצות התורה, והכינוי על-שום תהלים יט ט,ח.

כאן כבר הפייטן אומר במפורש, שההר הוגבה והתרומם באויר העולם וישראל אמרו כנגדו: "זה סיני"⁸⁸, ולא זו בלבד אלא שהוסיף דבר חידוש שלא שמענו עד הנה: **ההר התרומם לגובה אלף וארבע מאות מיל!**⁸⁹

עניין זה, שהר סיני התרומם לגובה אלף וארבע מאות מיל, לא נודע מקורו במדרשי חז"ל וגם לא נזכר בפיוטים אחרים. מסתבר שפייטננו ראה את הדבר באיזה מדרש חז"לי אבוד, כי קשה להניח שהיה מחדש מדעתו דבר כזה, אך מאידך, פלא הוא ששום אחד מהפייטנים שקדמו לפייטננו לא הזכירו פרט 'פיקנט' ומעניין זה, הגם שכאמור הם עסקו לא מעט בעניין הגבהת הר סיני. הלא דבר הוא!

אכן, בהתבוננות נוספת מתברר, שמקורו של פייטננו חשוף ועומד לנגד עינינו במדרש שכבר הובא ונידון במאמר כמה פעמים, ש"הכל בחזקת סומים עד שהקב"ה מאיר את עיניהם"⁹⁰, וכן ארע גם כאן! ובכן, הפתרון פשוט: את דברי פייטננו יש לתקן קלות: "סיני חוזה פֶּאֶלֶף וְאַרְבַּע מֵאוֹת [רְבּוּא] מִיֵּל", שלגובה זה התרומם הר סיני, והפייטן רק 'תרגם' למילין את הנכתב ב'פרקי רבי אליעזר' (=מקור ו): **"ממקומו נתלש הר סיני ונפתחו השמים, ונכנס ראש ההר בשמים"**. סבר פייטננו, שכוונת המדרש **לרקיע הראשון**, בו "נכנס ראש ההר" **לכל עוביו**, וחישב ומצא, שהמרחק מהארץ עד אחרי עוביו של הרקיע הראשון הוא **כאלף וארבע מאות ריבוא מיל!** והוזה חשבוננו: מן הארץ ועד לרקיע הראשון הוא מהלך חמש מאות שנה, וכן גם עוביו של

87 שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, עמ' 21. טור 4 ("מולידים מסלדים...") הושלם על-פי התקנת הפיוט ב'מאגרים'.

88 אע"פ שפייטננו רק ציין שישראל היו רחוקים אלף וארבע מאות מיל מההר, ברור שנתכוון לומר, שההר **הוגבה** למרחק כזה. שהרי בהקשר להתרחקות ההר אלף וארבע מאות מיל הזכיר פייטננו את אמירת ישראל "זה סיני" כנגדו, עניין שכבר הזכירו פייטנים קדומים יותר בנוגע **להגבהת ההר!** ראה על כך לעיל, פרק ו.

89 אכן, לא חשש פייטננו להזכיר מיד לאחר מכן את כפיית ההר כגיגית להפחדת ישראל, כמסורת התלמוד הבבלי, כמנהגם של פייטנים קדומים לתפוס בחדא מחתא שתי דעות מדרשיות מנוגדות. ראה על כך לעיל, פרק ד, בסופו (ליד הערות 58-61).

90 בראשית רבה, נג יד, עמ' 573.

הרקיע⁹¹, ואדם מהלך ביום ממוצע עשר פרסאות, שהן ארבעים מיל⁹². נמצא, שהמרחק מן הארץ עד אחרי עוביו של רקיע ראשון הוא: **14,600,000 מיל**⁹³, הוא-הוא: "כאלף וארבע מאות [ריבוא] מיל!"⁹⁴

ד. נקיקים ומערה
כמעט כל הפייטנים הקדומים נקטו כאחת מדעות המדרשים הארצישראליים, שהגבהת הר סיני נועדה לפאר ולרומם את המעמד, ורק מעט מהם פייטו **במפורש** כדעה המדרשית הארצישראלית האחרת, שההר הוגבה כדי שישמש מקום מסתור והגנה לישראל, המבוהלים מאימת הזיקין והזועות ושאר אימי הטבע שהרעישו את העולם במעמד מתן תורה⁹⁵. עם אותם פייטנים מעטים נמנה ר' אלעזר בירבי קליר, באחד או שניים מפיוטיו⁹⁶, ור' יהושע בר כלפה באחת מיצירותיו הפיוטיות⁹⁷, ועל אלו נוסף עתה עוד פייטן, מאוחר יחסית, ר' יצחק ב"ר משה ממגצא (אשכנז, נהרג בשנת ד'תתנו, 1096), וזאת גם מחמת החידוש שבדבריו:
[מב] מערבית וירד אלהים על הר סיני' לשבועות:

טהור באש וזהר / ירד לראש ההר / ונודעוזה כרה
ישבה בנקיקים / מחודת הברקים / ומקול ההברה
כללה בעדיים / נכנו שדים / ליונה מסתרה⁹⁸.

ביאור: 1 טהור: הקב"ה. באש וזהר ירד לראש ההר: על-פי שמות יט כ; דברים ד לו. ונודעוזה ברה: נודעוזה ישראל, על-פי שמות יט טז: "ויחד כל העם", ו'ברה' הוא כינוי לישראל, על-שום שיה"ש ו ט-י. 2 ישבה בנקיקים: ישראל נסתתרו בנקיקי הסלע. למקור העניין, עי' להלן בסמוך בגוף המאמר. מחודת הברקים ומקול ההברה: מפחד הברקים וקולות הרעמים. השווה שמות יט טז: "ויהי קולת וברקים... ויחד כל העם". ובמכילתא דר' ישמעאל, פרשת יתרו, מסכתא דבחדש, פרשה ג, עמ' 214: "היו ישראל מתייראין מפני הזיקין, מפני הזועות, מפני הרעמים, מפני הברקים הבאים". 3 כללה בעדיים: הקב"ה קישט את ישראל בעדיים, תכשיטים. ראה בבלי, שבת פח ע"א: "באו ששים ריבוא של מלאכי השרת, לכל אחד ואחד

- 91 ירושלמי, ברכות א א, דף ב ע"ג: "כשם שבין הארץ לרקיע מהלך חמש מאות שנה, כך בין רקיע לרקיע מהלך חמש מאות שנה, ועוביו מהלך חמש מאות שנה..." וכן בבבלי, חגיגה יג ע"א.
92 בבבלי (פסחים צג ע"ב): "מהלך אדם ביום עשר פרסאות". והוא כשיעורו של הירושלמי (ברכות א א, דף ד ע"ד): "אדם בינוני מהלך ארבעים מיל ביום".
93 החשבון הוא: 500 שנה (מהארץ ועד לרקיע) + 500 שנה (עובי הרקיע) \times 365 ימים בשנה = 365,000 יום. הכפל את סך הימים ב-40 מיל (מהלך יום אחד) = 14,600,000 מיל.
94 את ה-600,000 היתרים על "אלף וארבע מאות ריבוא", לא פירט פייטנו, שהעדיף לנקוב במספרים מעוגלים ושלמים ולרמוז את הפרוטרוט ב"כאלף..."
95 איני מתייחס לפיוטים שדיברו בסגנון עמום ומעורפל, שלא ניתן להכריע כאילו שיטה נקטו.
96 פיוט 'אלים כהשעין אב' (=מקור יב), וכנראה גם בסדר דיברין 'ירד אומן מחולת מחניים' (=מקור יג), אלא שספק הוא אם אכן מחזוזה המעבר היא קלירית; עי' לעיל, הערה 32.
97 אם הבנתי נכונה את דבריו; עי' לעיל, ליד הערה 64.

מישראל קשרו לו שני כתרים, אחד כנגד 'נעשה' ואחד כנגד 'נשמע'." **נכלו שדים:** הביטוי על-פי יחזקאל טז, וכאן הכוונה לקבלת המצוות. השווה שיר השירים רבה, ח [ט] ב: "וְיִשְׁדִּים אֵין לָהּ" (שיר ש ח ח), שלא הניקה מצות ומעשים טובים". ומכלל לאו אתה שומע הן. **ליונה מסתרה:** לישראל (שנמשלו ליונה) שהסתתרו מפני הרעמים והברקים ושאר אימי הטבע. ועי' גם להלן בסמוך בגוף המאמר.

לתיאורו של הפייטן, מרוב חרדתם ופחדם של ישראל מהברקים והקולות הם הסתתרו **בנקיקים** - בנקיקי הסלע, עד שהם נדמו "ליונה מסתרה". ודבריו כמסתבר מושתתים על דרשת שיר השירים רבה, ב [יד] ב: "רבי עקיבא פתר קרייה בישראל בשעה שעמדו לפני הר סיני: 'ונתי בחגוי הסלע [בסתר המדרגה]', שהיו חבוין בסתרו של סיני..."⁹⁹, והיא כשיטת 'מכילתא דרבי ישמעאל' (=מקור ד), שמחדתם של ישראל "נתלש ההר ממקומו, וקרבו ועמדו תחת ההר", והסתתרו תחתיו¹⁰⁰. הוה אומר: פייטננו רואה את הסתרתם של ישראל תחת ההר כהתכנסות לנקיקי הסלע. ואפשר שלזאת גם נתכוון מאייר יהודי-אשכנזי משלהי תקופת הראשונים, המתאר את הר סיני כהר שבתחתיתו מערה רחבה שישאל עומדים בה בשעת מתן תורה (ראה **איור 1**)¹⁰¹, שהוא-הוא נקיק הסלע שנסתתרו בו ישראל "מִחֲרֵדֶת הַבְּרָקִים וּמִקוֹל הַהֶבְרָה"¹⁰².

98 מחזור שבועות, עמ' 35. יוט"ל צונץ יחס מערבית זו עם פיוטים נוספים לר' יצחק ב"ר משה ממגנצא שנהרג בגזרות ד'תתנו (ראה: L. Zunz, *Literaturgeschichte der Synagogalen poesie*, Berlin 1865, p. 154, 250. ועל ר' יצחק ב"ר משה ממגנצא, ראה: גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 393 ואילך). אך א' פרנקל מפקפק בכך וטוען לאיחורם של מרבית הפיוטים, ולדעתו הם נתחברו "על ידי פייטן אשכנזי מזרחי שאינו קדום למאה השתיים-עשרה", [ו] אולי צריך אפילו לאחר למאה השלוש-עשרה", ואפשר שהוא ר' יצחק ב"ר משה מוינה, בעל 'אור זרוע' (לקט פיוטי סליחות, עמ' 790-793, המובאה מעמ' 792). ועם כל זאת, נראה שאין לפקפקו מקום בנוגע לפיוט השבעתא שלפנינו, שמאפייניו שונים משאר הפיוטים שנתייחסו לר' יצחק ב"ר משה (כפי שהעיר פרנקל עצמו; לקט פיוטי סליחות, עמ' 791), וגם אין בו את סימני האיחור שמצא פרנקל בפיוטים האחרים.

99 על נוסח המדרש ומקבילותיו, עי' לעיל, הערה 13.

100 עי' לעיל, ליד הערה 13 ובה.

101 איור המתאר את ישראל במתן תורה כשהם נתונים ממש בתוך ההר מופיע כבר בחומש אשברנה הנוצרי, שהופק ברומא במאה החמישית, וגם איור זה מבוסס על מודל יהודי קדום. ראה על כך: מ' שטרטנל, חומש רגנסבורג: חומש אשכנזי מאייר - ירושלים, מוזיאון ישראל, כתבייד 180/52, ע"מ, א, ירושלים 2008, עמ' 30.

102 השווה איור יהודי-אשכנזי אחר (איור 2) שגם כן מתאר מערה רחבה בתחתיתו של הר סיני, אך אינו נותן את ישראל באותה מערה, אלא הם עומדים לפני ההר. אמנם אפשר, שהמערה המתוארת בתחתית הר סיני היא "נקרת הצור", ששהה בה משה רבינו כשעבר לפני הכבוד לאחר מחילתו על חטא העגל (עי' שמות לג יז-כג; ובבבלי, מגילה יט ע"ב, שזו המערה שעמד בה אליהו בהר חורב, עי' מל"א יט ח-ט), אם כי להצעה זו, לא מובן מדוע יקדימו המאיירים לתאר נקרת צור זו כבר במעמד מתן תורה.

איור 1

מתוך: חומש רגנסבורג (הופק בסוף המאה השלוש-עשרה ברגנסבורג שבגרמניה) 103:

איור 2

מתוך: מחזור לייפציג (הופק בדרום גרמניה, סביבות שנת ה'פ, 1320) 104:

ה. פשרה והכרע

אחתות פרק זה דברר חידוש מן הספרות החוץ־יהודית, אשר מסתבר שהוא נובע ממקור יהודי עלום.

כלל בדוק הוא: כל מקום שנאמרו שתי דעות, תמצא הדעה השלישית המפשרת ביניהן. דבר זה נכון בהלכה ובמנהג¹⁰⁵, בהגות, במדרש ובתחומי דעת נוספים, וכלל זה תקף גם בענייננו. כפי שנתברר היטב למעלה¹⁰⁶, לאחת ממסורות המדרש הארצישראליות, הגבחה הר סיני נועדה להגן ולסוכך על ישראל מפני הזיקין והזועות ושאר אימי הטבע שהרעישו את העולם במתן תורה, אבל למסורת התלמוד הבבלי: "כפה הקב"ה עליהם את ההר כגיגית" כדי להפחידם ולאיים עליהם. והנה באה דעה שלישית המתוחכת ומפשרת ביניהן, המוסרת את אשר אמר הקב"ה על ישראל במעמד מתן תורה: "עקרנו את ההר ונשאנו אותו כסוכך מעליהם, והם דימו כי הנה הוא נופל עליהם"¹⁰⁷. כלומר: הקב"ה אכן הגביה את ההר כדי שיהיה סוכך ומגן על ישראל, אלא שישאל חשבו, בטעות, "כי הנה הוא נופל עליהם!"¹⁰⁸

- 103 כת"י ירושלים, מוזיאון ישראל 180/52 (מתכ"י: F34698), דף ב154. על חומש מאויר זה נכתבו כמה מחקרים, אך אסתפק בהפניה למחקר העדני ביותר עליו: שטרנל, חומש רגנסבורג. למקום זמן הפקת כתב־היד, ראה שם, א, עמ' 4-5, ועל האירור שלפניו, ראה את הדיון שם, עמ' 27-30.
- 104 מחזור כמנהג אשכנז, כת"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה 1102 (מתכ"י: F20962), א, דף ב130. מחקתי מן התמונה את הטקסט הפיוטי שהופיע בצדה השמאלי למעלה. סקירה כללית על כת"י זה ואירוריו, ראה: K. Kogman-Appel, *A Mahzor from Worms*, Cambridge Massachusetts 2012.
- 105 גישה זו הגיעה לידי ביטוי חד בהוראה: "ירא שמים יוצא ידי שניהם" (בבלי, ברכות לט ע"ב, שבת סא ע"א). על הפרשה במנהג, ראה למשל: ד' שפרבר, מנהגי ישראל: מקורות ותולדות, א, ירושלים תשנ"ג, עמ' לט-מה; ב, ירושלים תשנ"א, עמ' כג-עא.
- 106 עי' במיוחד לעיל, פרק ב.
- 107 הקור', סורה ז 171, תרגום ומהדורת א' רובין, מהדורה חדשה מעודכנת, תל־אביב 2016, עמ' 137-138. הגבחה הר סיני על ישראל הוזכרה בחיבור זה שתי פעמים נוספות: "כרתנו ברית עמכם והרמנו את ההר מעליכם - אָחֲזוּ הִיטֵב בְּאִשֶּׁר יָתְנוּ לָכֶם וְזָכְרוּ אֶת כָּל אֲשֶׁר בּוֹ, לְמַעַן תִּהְיֶה בְּכֶם יִרְאָה" (סורה ב 63, עמ' 9); "הִרְמֵנוּ אֶת הָהָר מֵעֲלֵיהֶם לְמַעַן יִקְדְּשׁוּ אֶת בְּרִיתָם, וְאִמְרֵנוּ לָהֶם: הִיכַנְסוּ מִשְׁתַּחֲוִיִּים בְּשַׁעַר, וְאִמְרֵנוּ לָהֶם: אֵל תַּעֲבֹרוּ עַל מִצּוֹת הַשֶּׁבֶת, וְכִרְתֵּנוּ עִמָּם בְּרִית חֲמוּמָה" (סורה ד 154, עמ' 85). בשני המקומות תוארה הגבחה ההר בזיקה הדוקה לכריתת הברית עם ישראל, ומסתבר אפוא ששניהם מבוססים על המסורת הבבלית, שהגבחה ההר נועדה להפחיד את ישראל שיקבלו את התורה.
- 108 כל חוקרי שקיעי המקורות היהודיים בקור' שעסקו בקטע קוראני זה הבינו שהוא מבוסס על דברי התלמוד הבבלי, ולא הבחינו בזיקתו למסורת המדרש הארצישראלית ולהיותו דעה חדשה ומפשרת. ראה: א"י כ"ץ, היהדות באיסלאם: מקורות יהודיים בקוראן ומפרשיו, ירושלים תשי"ז, עמ' 61; ח' שוארצבום, ממקור ישראל וישמעאל: יהדות ואיסלאם באספקלרית הפולקלור, תל־אביב תשל"ה, עמ' 83-84; ח' ברי־זאב, מאחורי הקוראן: בידורים [...] בעמדות של היהדות והאיסלאם זו מול זו, ישראל תשע"א, עמ' 44 והערה 114. רק פאור (המצוה הבראשיתית, עמ' 269 הערה 60), הבחין בזיקת הקטע למסורת המדרש הארצישראלית שהגבחה ההר נועדה לסכך ולהגן על ישראל.

דעה מפשרת זו מופיעה אכן רק במקור חוץ־יהודי, אך כזה שנטל מלוא חופניו מן המקורות היהודיים הקדומים¹⁰⁹, ומסתבר מאוד מקורה היהודי הקדום של הדעה המפשרת. כולי תקווה שעוד יימצא מקור יהודי קדום – קטע מדרש חדש או פיוט קמאי – המביא דעה מפשרת זו ונוכל להשיבה בוודאות למקומה הנכון, לבית המדרש.

109 חובתו העצומה של הקור' למקורות היהודיים הקדומים היא מן המפורסמות (אם כי השתמש בהם, לעתים שכיחות, תוך שיבושים ועיבודים), ואין להאריך בזה, די לצטט את דברי ר"ב סמית, מחוקרי האיסלאם החשובים בדורות האחרונים: "הקוראן שופע רעיונות, רמזים ואף דפוסי לשון השאובים מכתבי הקודש היהודיים, ובפרט מן התורה שבעל פה, מן המסורות שהתקמו מסביבם, ומן הפירושים שחוברו עליהם... מוחמד לא נרתע מעולם מלהודות בקשר ההדוק שבין אמונתו ובין אמונת ישראל, ובכמה מפסוקי הקוראן הוא מצביע תוך הדרת כבוד הן על התורה שבכתב והן על התורה שבעל פה" (R.B. Smith, *Mohammed and Mohammedanism*, London 1889, p. 146, תורגמו דבריו לעברית אצל: כ"ץ, היהדות באיסלאם, עמ' 1, ומשם הבאתים. עוד בעניין זה ראה: כ"ץ, שם, עמ' 1-3, וכל ספרו הנזכר של כ"ץ משמש הוכחה מובהקת לדבר).

נספח: 'כפה עליהם הר כגיגית' בפייטנות המאוחרת

כאמור בגופו של מאמר¹¹⁰, שיטת התלמוד הבבלי, שהגבתה הר סיני לכפותו על ישראל כגיגית באיום: "אם אתם מקבלים התורה - מוטב, ואם לאו - שם תהא קבורתכם", אינה מופיעה בפייטנות הארצישראלית הקדומה אלא רק בקרב פייטנים מאוחרים יותר, ובמיוחד בין פייטני צרפת ואשכנז. כאן אבוא לתמם את דברי ולקבץ דברי פייטנים אלו, ככל אשר מצאה ידי בעזרת האל¹¹¹:

[א] קרובה 'הרים אלפו זלפו חלפו' לשבועות, לר' חדותא בירבי אברהם (דרום איטליה, המחצית הראשונה של המאה התשיעית):

תורה טואס כגיגית ונתלה ככפה בפחדות

ושמעתי מצות ברה עדות¹¹².

ביאור: 1 תורה: כנראה: בשעת מתן תורה. טואס כגיגית ונתלה ככפה בפחדות: הר סיני טס לגובה ונעשה כגיגית ונתלה ככפה, שבביל להפחיד את ישראל שיקבלו את התורה. ככפה: בכת": 'ככמה', ותקנתי 'ככפה' כהצעת מהדיר הפיוט. | 2 ושמעתי: השמעת לישראל. מצות ברה עדות: את מצות התורה.

[ב] פיוט מי כמוכה 'מי כמוך אדיר המולה' לשבועות, לר' יהושע בר כלפה (פוסטאט; סוף המאה העשירית):

שליט כגיגית תלה הר ככפה

תקף קל וחמר קבלה מכללה¹¹³.

ביאור: 1 שליט: הקב"ה. ככפה: ובכך הבהיל את ישראל. | 2 תוקף קל וחומר: סמיכות תיאור הפוכה, ומשמעו כנראה: מצוות תקיפות, קלות וחמורות. מכללה: כנסת ישראל המפוארת.

110 לעיל, סוף פרק ב, ליד הערה 23.

111 סידרתי את הפיוטים כרונולוגית, עד כמה שהדבר אפשרי.

לא הבאתי כאן פיוטים המאוחרים למאה השלוש-עשרה, ולפיכך אין כאן מקום לזולת לשבת הגדול של שבועות 'בנותנו תורה קדושי', לר' אברהם ב"ר גבריאל זפרנא, שפעל בקורפו במחצית הראשונה של המאה השש-עשרה, בו נתפייט: "כפה עליהם כגיגית הקר / לעם אשר בו בחר / ויתיצבו בתחתית הקר" (ש' ברנשטיין, 'פיוטים ופיוטנים חדשים מהתקופה הביזנטית: מלוקטים מתוך כ"י מחזור כמנהג קורפו', חורב, ה [ניסן תרצט], עמ' 114; י"ל וינברגר, שירת הקודש לרבניים וקראים בדרום מזרח אירופה, סינסינטי תשנא, עמ' 454-455. מתוקן על-פי 'מאגרים'). ובהערתו זו לא באתי אלא להוציא מהתיאור המוטעה שב'מאגרים': "לפני שנת 900" (!), בשעה שבמקורו של הפיוט נוספה כותרת המזהה את מחברו: "זולת לשבת הגדול של שבועות לר' אברהם זפרנא" (וינברגר, שם, עמ' 454), בן המחצית הראשונה של המאה השש-עשרה, ראה עליו: י"ל וינברגר, 'שירים חדשים מהתקופה הביזנטית', *HUCA*, 39 (1968), חלק עברי, עמ' יט.

112 שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, עמ' 21. קטע פיוטי זה, בהקשר רחב יותר, כבר הבאתי לעיל, ליד הערה 87, ושם גם נתבאר טורי הפיוט יותר בהרחבה.

[ג] קדושתא 'אורח חיים' לשבועות, לר' שמעון ב"ר יצחק ממגנצא (סוף המאה העשירית):

צבאות קדש אחוזים בעתה / צלע כגיגית עליהם כפפת.
צרופה קבלו במנוח ואימתה / צופיה הליכות ביתה¹¹⁴.

ביאור: 1 **צבאות קדש**: ישראל. **אחוזים**: אחז אותם. **בעתה**: פחד; על-פי שמות יט טז: "וַיְהִי בַיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי... וַיַּחֲדָד כָּל הָעָם אֲשֶׁר בְּמִחְנֶה". **צלע**: צד אחד של ההר. פירוש אחר: סלע (כך בפירושי הראשונים כת"י), וכאן המשמעות: הר. | 2 **צרופה**: את התורה, והכינוי על-שום תהלים קיט קמ. **קבלו במנוח ואימתה**: על-פי בבלי, שבת קד ע"א: "שנתנה התורה במנוח ראש", כלומר: "ברתת וענוה יתירה" (פירוש רש"י). **צופיה הליכות ביתה**: כנראה: התורה צופה על כל הליכות ישראל. והצלעית ממשלי לא כז.

[ד] קדושתא 'ארוכה מארץ מדה' לשבועות, לר' בנימין בירבי שמואל (ביזנטיון; תחילת המאה האחת-עשרה):

מהר פארן לעמך הופעת
ושיה ומלואה כעצי היער הבעת
סיני כגיגית עליהם הרקעת
עלית למרום ושבת בו הצעת¹¹⁵.

ביאור: 1 **מהר פארן לעמך הופעת**: על-פי דברים לג ב ומדרשו, שהקב"ה הופיע על הר סיני לתת את התורה לישראל (עי' למשל, ספרי, דברים, פיסקא שמג, עמ' 395). | 2 **נשיה**: הארץ. **כעצי היער הבעת**: הביעו שירה כעצי היער, על-פי תהלים צו יב: "אֲזוּ יִרְנְנוּ כָּל עֲצֵי יַעַר". | 3 **עליהם הרקעת**: נתת עליהם כמו רקיע. | 4 **עלית למרום**: הקב"ה עלה (מהר סיני שעליו ירד) למרום. **ושבת**: את התורה ה'שבויה' בשמים. והכינוי על-פי תהלים סח יט: "עֲלִיתָ לְמָרוֹם שְׁבִית שְׁבִי", ומדרשו בתנ"ב, ויקרא, ו, ועוד. **הצעת**: נתת למשה רבינו.

[ה] מערבית 'וירד אביר יעקב' לשבועות, לר' יוסף טוב עלם (צרפת; המחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה):

צדיק הר כפה / עלי נאווה ויפה / כגיגית וכיריעות
קשבו עם בחירים / חקים ומשפטים ישרים / לאנן השמעות¹¹⁶.

ביאור: 1 **צדיק**: הקב"ה. **נאווה ויפה**: ישראל. **כגיגית**: חוזר ל'הר כפה' שבתחילת הטור, היינו: כפה את ההר כגיגית. **וכיריעות**: כאוהל. כלומר: כלי בעל דפנות הפתוח כלפי מטה. | 2 **קשבו**: הקשיבו, שמעו. **עם בחירים**: העם הנבחר, ישראל. **לאנן השמעות**: שנאמרו לאון השומעת.

113 פייטן בעידן של מפנה, עמ' 222. וראה לעיל, ליד הערה 58, את הדיון בקטע פיוטי זה.

114 מחזור שבועות, עמ' 236.

115 מחזור שבועות, עמ' 315.

116 מחזור שבועות, עמ' 13.

[ו] פיוט 'אור ישראל וקדושו' לשבועות, לר' יוסף טוב עלם:

שָׁפַל הַגִּבָּה בְּזִקְיָהּ / שְׁתוּתִיו כְּגִיט כָּפָה
תַּחֲתִיו צִוָּה לְהַקִּיפָה / מִי זֹאת הַנִּשְׁקָפָה¹¹⁷.

ביאור: 1 **שפל**: הר סיני. **הגבה בזקיפה**: הקב"ה הגביהו וזקפו. **שתותיו**: יסודותיו. | 2 **תחתיו צוה להקיפה**: הקב"ה ציווה על ישראל להקיף את ההר בתחתיתו, שלא להעלות אל ההר. **מי זאת הנשקפה**: ציווי זה נאמר לישראל שנתכנו "מי זאת הנשקפה", על-שום שיה"ש ו י ומדרשו.

[ז] פיוט 'אות ומופת קדשת' לשבועות, לר' יוסף טוב עלם:

חָרַב נִשְׁמָטָה בְּהָר כְּגִיט לְקִנּוּב
חֲזָרָה אֶל תַּעֲרָה בְּדַבּוּר לֹא תִגָּב¹¹⁸.

ביאור: 1 **חרב נשמטה**: ישראל ניצלו מחרב, מכליון. **לקנוב**: לחתוך, לגדוע. ושיעור העניין: החרב שהיתה מיועדת לקנוב ולגדוע נשמטה על ידי כפיית ההר כגיגית, שאז ישראל קבלו את התורה. | 2 **חזרה אל תערה**: כלומר: גזרת הכליון בטלה כשישראל קיבלו את עשרת הדברות - **דבור לא תגב**.

[ח] יוצר 'אמור לזרע תמימים וישרים' לשבועות, לר' ברוך (שהוא, אולי, ר' ברוך ב"ר יצחק, מתלמידי הרי"ף):

בּוֹאוּ וְקַבְּלוּ קְדוּמָה בְּצִהְלָה / וְאַתֶּן אֶתְכֶם לְשֵׁם וְלִתְהִלָּה
וְהִייתֶם לִי סִגְלָה.
גּוֹשׁוּ הִנֵּה וּשְׁמְעוּ דְּבַר אֱלֹהֵיכֶם / וְאִם לֹא, הִהָרִים כְּגִיט אֹרֵיד עֲלֵיכֶם
וְגַעְלָה נִפְשֵׁי אֶתְכֶם.
מִמְקוֹר מַיִם חַיִּים שְׁאִבּוּ / וְהָאֲמַת וְהַשְׁלוֹם אֶהְבּוּ⁵
תּוֹרָתִי אֶל תַּעֲזֹבוּ¹¹⁹.

ביאור: כל הקטע הם דברי הקב"ה לישראל. | 1 **קדומה**: התורה. והכינוי על-פי משלי ח כב, ומדרשו בבראשית רבה, א ד, עמ' 6. **בצלה**: בשמחה. **לשם ולתהלה**: על-פי ירמיה יג יא. | 2 **והייתם לי סגלה**: שמות יט ה. | 3 **גושו**: גשו, תתקרב. **ההרים כגיגית**: ההרים הכפויים כגיגית. | 4 **וגעלה נפשי אתכם**: ויקרא כו ל. | 5 **ממקור מים חיים**: הקב"ה, על-פי ירמיה ב יג. **והאמת והשלום אהבו**: זכריה ח יט. | 6 **תורתי אל תעזבו**: משלי ד ב.

117 מחזור שבועות, עמ' 174.

118 מחזור שבועות, עמ' 130.

119 מ' זולאי, 'מקור וחקיקי בפיוט', בספרו: ארץ ישראל ופיוטיה, עמ' 320. אם פייטנו הוא אכן ר' ברוך ב"ר יצחק, כהשערת המהדיר (זולאי, שם, עמ' 319), הרי שהפייטן פעל במחצית השנייה של המאה האחת-עשרה.

[ט] מערבית 'אנכי אחת דָּבַר בקדשו' לשבועות, לר' יוסף ב"ר יעקב (צרפת; סביבות המאה השתים-עשרה):

יידע דין ממרומו בכפותו סיני¹²⁰.

ביאור: יידע: הודיע. דין: התורה. ממרומו: מן השמים. בכפותו סיני: כשכפה את הר סיני כגיגית.

[י] מערבית 'אלהים ביתה מושיב יחידים' לשבועות, לר' אברהם ב"ר יהודה הכהן (אשכנז, כנראה; לא נודע זמנו):

הוציא עם מזֶהָר / והגבילם סביב הָהָר / תחתית חורב
כפה הר כגגית / עלי אום ענוגית / הר חורב¹²¹.

ביאור: 1 הוציא: עלי פי שמות יט יז: "ויצא משה את העם לקראת האלהים מן המחנה". עם
מזהר: את ישראל שהוזהרו שלא להעלות בהר (שם, פסוק יב). חורב: הר סיני. | 2 אום: אומה.
ענוגית: ישראל. והכינוי כנראה על-פי תהלים לו ד, יא.

[יא] פיוט לשבועות 'אגיד חסדי האל', לר' יוסף האזובי (פרובאנס; סוף המאה השתים-עשרה וראשית המאה השלוש-עשרה):

יחד אליהם אלהים עם מלאכיו נגלה לאמר: אם תשמעו בקולנו,
נועם שכרכם רב, ואם אין, נכפה עליכם הר כגיגית בחילנו.
תורתך נקבל, ענו פה אחד, ולא נאמר כדברך, מחוללנו,
להרים: כסונו, ולגבעות: נפלו עלינו¹²².

ביאור: 1 יחד אליהם אלהים עם מלאכיו נגלה: הקב"ה יחד עם מלאכיו נגלה אל ישראל במתן
תורה. | 3 תורתך נקבל: מכאן התשובה שהשיבו ישראל להקב"ה. ולא נאמר כדברך: כלומר:
אין אנו חפצים בכפיית ההר כגיגית. מחוללנו: יוצרנו; כינוי להקב"ה. | 4 להרים כסונו, ולגבעות
נפלו עלינו: הושע י ח.

120 מחזור שבועות, עמ' 49. לזמנו של הפייטן, ראה לעיל, הערה 56. אמנם, בפיוט זה גופא, נקט הפייטן כשיטת מדרש 'פרקי רבי אליעזר', שההר הוגבה וראשו נכנס לשמים:

דמות אש אוכלת מראהו בסיני
הר חמד אלהים לשבתו סיני
וחלון ברקיע פתח נגד סיני
זימן בקרבו ראש הר סיני
חביונו בשחק ורגליו על הר סיני
(מחזור שבועות, עמ' 47 = לעיל, מקור ל).

ונהג אפוא פייטנו כמנהגם של הפייטנים הקדמונים לשלב בפיוטיהם שתי שיטות מדרשיות סותרות, עי'
לעיל, הערה 60.

121 מחזור שבועות, עמ' 40.

122 ב' בר תקוה, סוגות וסוגיות בפיוט הפרובנסלי והקטלוני, באר-שבע תשסט, עמ' 190.

[יב] פיוט לשבועות 'את חסדי יי אשר עשה לעמו אביע', לפייטן לא נודע (כנראה צרפתי או פרובנסאלי; המאה הארבע-עשרה, לכל המאוחר):

נגלה עליהם עם כַּתת מְלֶאכִי: מוֹטֵב אִם תִּשְׁמְעוּ לְקוֹלֵנוּ
שְׂכַרְכֶּם הִרְבָּה, וְאִם אֵין - נִכְפָּה עֲלֵיכֶם כְּגִיגִית בְּכוּחֵנוּ וְחִילֵנוּ.
וְהֵם אָמְרוּ: דִּתֶּךָ נִקְבֵּל, וְאִם לֹא, נֹאמֵר כְּדִבְרֶךָ מְחוּלֵלֵנוּ
לְהָרִים: כְּסוּנוֹ, וְלִגְבְּעוֹת: נִפְלוּ עֲלֵינוּ¹²³.

ביאור: 1 נגלה עליהם עם כַּתת מְלֶאכִי: הקב"ה נגלה לישראל עם כת מלאכיו. | 1-2 מוטב אם תשמעו [...] בכוחנו וחילנו: דברי הקב"ה לישראל. נכפה עליכם כגיגית: נכפה עליכם את ההר כגיגית. | 3 והם: ישראל. ומכאן ואילך התשובה שישראל השיבו להקב"ה. מחוללנו: יוצרנו; כינוי להקב"ה. | 4 להרים כסונו, ולגבעות נפלו עלינו: הושע י ח.

הזיקה בין פיוט זה לפיוטו של ר' יוסף האזובי 'אגיד חסדי האל', שהובא קודם לכן, ברור מעל כל ספק, אלא שבשלב זה אין לדעת מי שאב ממי, הגם שלדעתי נראה, כי פיוטו של האזובי קדום יותר.

123 כת"י לונדון, אוסף מונטיפיורי 129 (מתכ"י: F4641), דף 51א. לטיבו של כת"י זה ואוסף הפיוטים שבו, ראה ספרי: גנזי חג הסוכות: אסופת גנזים מתורתם של ראשונים בענייני חג הסוכות, ירושלים תשעח, עמ' רפג ואילך, ובמיוחד עמ' רצא ואילך.

קיצורים ביבליוגרפיים

מקורות:

- בראשית רבה** = מדרש בראשית רבא [...] עם שינויי נוסחאות [...] ופירוש מנחת יהודה, מהדורת י' תיאודור וח' אלבק, הדפסה שנייה, ירושלים תשכח
- ברכות מזון מפויטות** = ברכות המזון המפויטות מן הגניזה הקהירית: מבוא ומהדורה מדעית, ע"ד, מהדורת א' שמידמן, רמת גן תשס"ט
- ויקרא רבה** = מדרש ויקרא רבה: ע"פ כתבי יד ושרידי הגניזה, עם חילופי נוסחאות, הערות וביאורים, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשיג-תשכ
- יצירות רש"ס אלסנג'ארי** = מחזור היוצרות של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי לפרשות השבוע, מהדורת ע' הכהן, ירושלים תשע"ט
- לקט פיוטי סליחות** = לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג
- מדרש תהלים** = מדרש תהלים המכונה שוחר טוב, מהדורת ש' בובר, וילנא תרנ"א
- מחזור סוכות** = מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת ד' גולדשמידט ו' פרנקל, ירושלים תשמ"א
- מחזור שבועות** = מחזור שבועות לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשס"א
- מכילתא דר' ישמעאל** = מכילתא דרבי ישמעאל, מהדורת ח"ש הורוויץ וי"א רבין, פרנקפורט ע"מ תרצ"א
- מכילתא דרשב"י** = מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, מהדורת י"נ אפשטיין וע"צ גולדשמידט, ירושלים תשס"א
- ספרי, במדבר** = ספרי, במדבר, מהדורת ח"ש הורוויץ, לייפציג תרע"ז
- ספרי, דברים** = ספרי, דברים, מהדורת א"א פינקלשטיין, ברלין תש"ח
- פיוטי יני** = פיוטי יני: מלוקטים מתוך כתבי הגניזה ומקורות אחרים, מהדורת מ' זולאי, ברלין תרצ"ח
- פייטן בעידן של מפנה** = פייטן בעידן של מפנה: ר' יהושע בר כלפה ופיוטיו, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשנ"ד
- פסיקתא דר"כ** = פסיקתא דרב כהנא, מהדורת ד' מנדלבוים, ניו יורק תשמ"ז
- פסיקתא רבתי** = פסיקתא רבתי, מהדורת מ' איש-שלום, וינא תרמ"א
- פרקי רבי אליעזר עם ביאור רד"ל** = פרקי רבי אליעזר [...] עם ביאור הרד"ל [=ר' דוד לוריא], ווארשא תרי"ב
- קדושתאות ליום מתן תורה** = רבי אלעזר בירב קליר: קדושתאות ליום מתן תורה, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשס"א
- קדושתאותיו של רש"ס אלסנג'ארי** = ע' הכהן, קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי למועדי השנה, ע"ד, א-ב, ירושלים תשס"ד
- שיר השירים זוטא** = מדרש זוטא על שיר השירים, רות, איכה וקהלת [...] עם נוסחא שניה על מגילת איכה, מהדורת ש' בובר, ברלין תרנ"ד
- תנ"כ** = מדרש תנחומא הקדום והישן, מהדורת ש' בובר, וילנא תרמ"א
- תנחומא** = מדרש תנחומא, ווארשא תרל"ה

מחקרים

- אורבן, חז"ל** = א"א אורבן, חז"ל: פרקי אמונות ודעות, מהדורה שנייה מתוקנת, ירושלים תשל"א
- אליצור, סוד משלשי קודש** = ש' אליצור, סוד משלשי קודש: הקדושתא מראשיתה ועד ימי רבי אלעזר בירב קליר, ירושלים תשע"ט
- בארי, רב ניסי אלנהרואני** = ט' בארי, 'רב ניסי אלנהרואני: ראשון פייטני בבלי', בין עבר לערב, ו (תשע"ד), עמ' 57-70
- בונדי, פסודאפיגרפיה בספרות הסורית** = E.H. = D. Bundy, 'Pseudepigrapha in Syriac Literature', in: E.H. = D. Bundy, *Society of Biblical Literature: 1991 Seminar Papers* (SBL Seminar Papers 30; Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1991), pp. 745-765

- בלידשטיין, כפה עליהם הר כגיגית** = 'י בלידשטיין, "כפה עליהם הר כגיגית": מקורות חדשים', בספרו: עיונים במחשבת ההלכה והאגדה, באר"שבע תשסד, עמ' 83-86
- גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים** = א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, מהדורה שלישית ומתוקנת, ירושלים תשסא
- גרנט, אז מלפני בראשית** = 'י גרנט, 'אז מלפני בראשית': דברים שקדמו לבריאת העולם - מסורות ודרכי עיצוב בפיוט הקדום על רקע מקורותיו, ע"ד, הדפסה מתוקנת, ירושלים תשע
- היינימן, אגדות ותולדותיהן** = 'י היינימן, אגדות ותולדותיהן: עיונים בהשתלשלותן של מסורות, ירושלים תשלד
- זולאי, ארץ ישראל ופיוטיה** = מ' זולאי, ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנו
- מאגרים** = מאגרים שעלידי מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית: האקדמיה ללשון העברית (מאגר אלקטרוני)
- מונפרר-סאלה, אפוקריפה מצרית** = J.P. Monferrer-Sala, 'Un apócrifo egipcio de origen siríaco: el codex 57/5 del CFSCO (Muskī, El Cairo)', *MEAH*, 51 (2002), pp. 139-160
- סומאלה, שיחת משה** = K.R. Suomala, 'The Colloquy of Moses on Mount Sinai', *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, 8 (2005), pp. 27-39
- פאור, המצוה הבראשיתית** = 'י פאור, 'המצוה הבראשיתית אצל הרמב"ם', אור למאיר: מחקרים במקרא, בלשונות השמיות, בספרות חז"ל ובתרבויות עתיקות: מוגשים למאיר גרובר במלאות לו שישים וחמש שנה, בעריכת ש' יונה, באר"שבע תשע, עמ' 283-316
- צורמונד, שיחת משה** = R. Zuurmond, 'The Colloquy of Moses with God on Mount Sinai', *Studia Aethiopica: In Honour of Siegbert Uhlig on the Occasion of his 65th Birthday*, eds. V. Böll et al., Wiesbaden 2004, pp. 127-138
- שנאן, תרגום ואגדה בו** = א' שנאן, תרגום ואגדה בו: האגדה בתרגום התורה הארמי המיוחס ליונתן בן עוזיאל, ירושלים תשנג